
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2013 №3

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əlixanova G. H.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların “Mən” obrazı probleminin
pedaqoji–psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu3

Xəlilov H.Ə.

Ailə münasibətlərinin yaranması və mahiyyəti14

Nəsurullayeva Z.N.

Nəsillərarası konfliktlərin yaranmasında psixoloji amillərin rolu23

Hüseynova İ.A.

Yeniyyətlərin psixoloji inkişafında emosianın rolu33

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Qurbanova N.Ş.

Milli-etnik qrupların sosial-psixoloji xarakteristikası41

Гасымова К.В.

Политика толерантности к существованию культурного
многообразия в современном обществе52

Sarıyeva S.Q.

Sosial psixologiyada “münasibət” problemi61

PEDAQOJİ PSİXOLOGİYA

Mustafayeva A.B.

Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərdə hörmət hissinin
təzahür xüsusiyyətləri 70

TİBBİ PSİXOLOGİYA

Кулиева Д.А.

Аномальное поведение подростков и пути
его коррекции77

Nəbiyeva A.S.

Autizmlı uşaqlarla aparılan terapiya üsulları90

PSİXOLOGİYA TARİXİ

Haqverdiyeva K.M.

M.F.Axundovun əsərlərində qadın şəxsiyyətinin
sosial-psixoloji xüsusiyyətləri haqqında ideyalar100

Əskərova Y.B.

Xarici ölkə psixoloqlarının ideya və nəzəriyyələrinin
Əbdül Əlizadə yaradıcılığında rolu114

Bayramov F.İ.

Abbasqulu Ağa Bakıxanovun əxlaqi-psixoloji görüşləri126

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN “MƏN” OBRAZI PROBLEMINİN PEDAQOJI – PSIXOLOJİ ƏDƏBİYYATDA QOYULUŞU

Gülnarə Əlixanova

BPKİYİ-nin Psixologiya və ictimai

elmlər kafedrasının baş müəllimi,

ARTPI - nin fəlsəfə doktoru

proqramı üzrə doktorantı

E-mail: gulnare.alixanova@mail.ru

Açar sözlər: *şəxsiyyət, müstəqillik, davranış, münasibət, cəmiyyət, ünsiyyət, ontogenez*

Ключевые слова: *личность, самостоятельность, поведение, отношение, общество, общение, онтогенез*

Key words: *personality, autonomy, behavior, attitude, society, communication, ontogeny*

İlkin olaraq yaş dövrlərinin inkişafını Pifaqor, Hippokrat və Aristotel təklif etmişlər. Pifaqor (b.e.ə.VI ə.) insanın ömrünün dörd dövrünü ayırırdı. Hippokrat insan həyatını on yeddi illik mərhələlərə bölürdü. Aristotel isə uşaqlıq dövrünü və inkişafı üç səviyyəyə bölürdü: birinci – doğulandan 7 yaşadək; ikincisi – 7 yaşdan – 14 yaşadək və üçüncüsü isə 14 yaşdan – 21 yaşadək. O, 7 yaşa qədər uşaqların tərbiyəsinin ailədə həyata keçirilməsini vacib sayırdı [1.s. 83]. Uşaq dünyaya gələrkən özü ilə gətirdiyi bütün imkanların həqiqətə çevrilməsi prosesini, müəyyən ictimai mühitdə ke-

çirdiyi həyat ilə şərtləndirir. Psixologiyada insan həyatının məktəbəqədər yaş dövrünün elmi izahına müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşırlar. K.Q.Yunq bu dövrü “fəallığın kapital yığıcı”, Q.S.Sallivan “simvolik imkanların təşəkkülü”, L.S.Vıqotski “Mən”in sosializasiyası”, J.Piaje “sensomotor qabiliyyətlərin və intellektin inkişafı” dövrü kimi səciyyələndirmişlər. B.Bluma görə, 4 yaşında uşağın fərdi xüsusiyyətləri o səviyyəyə çatır ki, artıq bu yaşda şəxsiyyətin bir sıra daimi əlamətlərindən danışmaq olar.

D.Birrenin təsnifatında insanın həyatının inkişaf prosesinin 8 fazası

ayırd edilir. Bu təsnifatda məktəbəqədər yaş dövrünün birinci fazası – çağlıqdan 2 yaşadək; ikinci fazası – 2 yaşdan 5 yaşa qədər müddəti əhatə edir [2.s. 21.]

B.Q.Ananyevin fikrinə görə bu təsnifatın natamamlığı ondadır ki, burada diferensiasiyanın vahid prinsipi gözlənilmir. İkinci fazanın bölgüsü məktəbəqədər yaş meyarlarına görə deyil, sosial-pedaqoji əlamətlərə əsasən aparılmışdır. Yaş dövrlərinə görə müxtəlif yanaşmaların çoxaspektli təhlilini nəzərdən keçirən D.İ.Feldşteyn, eləcə də B.Q.Ananyev diferensiasiyasının (körpəlik, uşaqlıq, məktəbəqədər, məktəb və s.) yaş və fəaliyyət növünə aid müxtəlif prinsiplərin mövcud olduğu inkişaf dövrlərinin qeyri-müəyyənliyinə əsaslanırdılar.

Y.Bromleyin bölgüsündə uşaqlıq dövrü öz növbəsində bir neçə mərhələyə bölünür:

Körpəlik (anadan olandan 18 ayadək);

Məktəbəqədər uşaqlıq (18 aydan – 5 yaşadək);

Erkən uşaqlıq (5 yaşdan – 11– 13 yaşadək).

E.Eriksonun təsnifatında isə aşağıdakı inkişafın psixososial mərhələli yaş dövrü seçilir:

Anadan olandan 1 yaşadək (körpəlik və ya oral –sensor mərhələ);

1 yaşdan 3 yaşadək (erkən uşaqlıq və ya əzələli – anal mərhələ);

3 yaşdan 6 yaşadək (oyun yaşı və ya lokomotor-genital mərhələ);

V.Kvinn məktəbəqədər yaş dövrünün aşağıdakı mərhələlərini ayırır:

Körpəlik yaşı – anadan olandan 3 yaşadək;

Erkən uşaqlıq – 3 yaşdan 6 yaşadək.

Q.Krayq onunla tam üst-üstə düşməyən növbələşmə aparmışdır. Burada aşağıdakı yaş dövrləri göstərilir:

Körpəlik dövrü – anadan olandan 2 yaşa qədər;

Erkən uşaqlıq – 2 yaşdan 6 yaşadək.

Bu paraqrafda hər hansı müəyyən təsnifatın üzərində dayanmaq vacib olmadığından aşağıda qısa müqayisəli təhlili nəzərdən keçirməyi vacib bildik:

1 yaşdan 3 yaşadək (V.S. Muxina, E.Erikson);

18 aydan 5 yaşadək (Y.Bromley);

3 yaşdan 6 yaşadək (V.Kvinn);

2 yaşdan 6 yaşadək (Q.Krayq);

Məktəbəqədər yaş dövrünün xarakteristikası, hər şeydən əvvəl uşaqlıq dövründə (körpəlik, məktəbəqədər, kiçik məktəbli, yeniyetməlik və gənclik yaşı) onun təzahür qanunauyğunluğunda müəyyənləşdirilir.

İndiki zamanda məktəbəqədər dövrü hər iki səpkidə şərh edən (hərəkətverici qüvvələri, şərtləri, formaları, xüsusiyyətləri) biliklər kifayət qədər vardır. Eyni zamanda hələ ki,

məktəbəqədər uşaqların real inkişaf xəritəsi dəqiq təsvir edilməmişdir. Dərin öyrənmə bir yaşdan digərinə keçid mexanizmlərini, sosial situasiyaların qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini və bu situasiyada məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda “Mən” obrazın formalaşmasının spesifik xüsusiyyətlərinin şərhini, uşaqla böyük arasındakı qarşılıqlı fəaliyyətin və s. aydın şərhini tələb edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafının mədəni kontekstində – xüsusilə bu dövrdə “Mən” obrazın xarakteristikaları arasında diferensial yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu planda uşaqlıq dövrünün tam formalaşdığı və praktik olaraq yerləşdiyi ontogenezin hər bir mərhələsində uşağın real sosial mühitinin tədqiqi xüsusilə önəmlidir.

V.P.Zinçenkonun ayırdığı, uşaqlıq yaşlarına xas olan və onlarda müxtəlif cür təzahür edən prinsiplər “Mən”in formalaşması prosesini bütövlükdə xarakterizə edir. Öz mahiyyətinə görə bacarıq – eksteriorizasiyadır, yəni bilik və sərişələrin real hərəkətlərdə təcəssüm etməsidir. Yeni şəraitə düşdükdə və ya yeni obyektlərdə qarşılıqlı əlaqədə olduqda, insan bilik və sərişədən istifadə edir.

Artıq böyüklərin aləmində mövcud olan münasibətlər və əlaqələr formalaşır və onu mənimsəyərək inkişaf edən məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda püxtələ-

şərək “Mən” obrazı formalaşmağa başlayır. Məktəbəqədər yaşlı uşağın real şəxsiyyət kimi formalaşması prosesi özündə iki komponenti birləşdirir:

psixoloji, fizioloji vəziyyətlərdə həyata keçirilən inkişaf;

sosial mühitin mənimsənilməsində təzahür edən inkişaf (uşaq özünün böyüməsi prosesində sosial mövqeləri mənimsəyir).

Bu keyfiyyətlər uşağın inkişaf səviyyəsinin əsas göstəricisinə çevrilir. 3 yaşın sonunda uşağın şəxsiyyətində baş verən keyfiyyət dəyişmələri onun psixi fəaliyyətində aydın müşahidə edilir. 4 yaşda fəaliyyət iradi məzmun alaraq daha məhsuldar olur. Belə fəaliyyət psixi proseslərin intensiv inkişafına təkan verir. Lakin izlənilən keyfiyyətlər ayrı-ayrılıqda böyüməni əks etdirmir. Püxtələşmənin dərəcəsini ölçmək praktiki olaraq mümkün deyil. Lakin bu cür dərk etmə, şəxsi özünü təyin etmə kimi kateqoriyalar yaş püxtələşməsi dərəcəsinin əsas göstəricisidir və onlar müəyyən sosial mövqeyin mənimsənilməsi kimi nəzərdən keçirilir.

Elmdə bizim dövrümüzədək insanın psixi inkişafını təsvir edən bir çox nəzəriyyələr və modullar yaranmışdır. “İnkişaf nədir, o həyata nə cür keçirilir və onun nəticəsi nədən ibarətdir” bu kimi suallar ətrafında mübahisələr bu gün də davam edir

[3. s.7]. Bu mənada iki mühüm nöqteyi-nəzəri ayırmaq olar:

Homogenizasiya nəzəriyyəsinin müəllifi L.S.Berqin nöqteyi-nəzərincə təkamül – bu artıq mövcud olan qabiliyyətlərin inkişafıdır. Bu zaman inkişaf keyfiyyətcə yeninin təzahürü kimi deyil, keçmiş qabiliyyətlərin təzahürü kimi başa düşülür [4. s.85]. N.A.Bernşteyn hesab edirdi ki, təkamüldə amillər tam təsadüf nəticəsində proqramlaşdırılmış fəal amil ilə möhkəmlənir. A.Bernsa görə təkamül – təməllə yeninin yaradılması prosesidir. Trinçer qeyd edirdi ki, “Biz, əlbəttə ki, canlı təbiətlə əlaqədar təkamüldə şüurlu cəhdin mövcudluğunu danmırıq. Sadəcə bu canlı sistemdə öz funksiya və strukturunu mürəkkəbləşdirən fiziki tendensiyanın mövcudluğu barədə fikir yürüdürük” [5. s. 43].

A.Q.Asmolov insanın inkişafını aydınlaşdıran mümkün nəzəri yanaşmaları təhlil edərkən, özündə çoxlu sayda ayrı-ayrı nəzəriyyələri birləşdirən üç əsas məqamı: birincisi insanın fərd kimi inkişaf problemləri müəyyən ontogenetik xüsusiyyətlərə malik olaraq (təkamül, temperament, bioloji yaş, cins, bədən quruluşu, beynin neyrodinamik xüsusiyyəti, orqanik təhrikətmə və s.), ontogenizasiya filogenetik proqram çərçivəsində inkişafın mühüm mərhələlərindən keçən biogenetik yanaşmanı ayırır.

İkincisi, təmsilçilərin diqqət mərkəzində insanın sosiallaşma prosesinə, onların sosial norma və rolların mənimsənilməsinə, sosial yönəlişlik və maddi tənzimləmənin qazanılmasına diqqət yetirilən sosiogenetik yanaşmadır. Ona görə də bu istiqamətə insanın müxtəlif davranış formalarının öyrənmə yolu ilə həyata keçməsinə nəzərə alaraq öyrədici nəzəriyyələri də aid etmək olar. Üçüncüsü, persogenetik yanaşmanın nümayəndələri əsas olaraq “şəxsiyyətin fəallıq, özünüdərk və yaradıcılıq problemini, insanda “Mən”in formalaşması, motivlərin mübarizəsi, fərdi xarakter və xüsusiyyətlərin tərbiyə edilməsi, şəxsi seçimin özünüreallaşdırılması, fərdiliyin dinamikasında həyatın mənasının durmadan axtarışı götürülür.

A.Q.Asmolovun qeyd olunan yanaşmalarına nəzəriyyənin koqnitiv istiqamətlərini də əlavə etmək lazımdır. Onlar biogenetik və sosiogenetik yanaşmalar arasında aralıq mövqedədir, ona görə də inkişaf səviyyəsi (uğurların səviyyəsi) yalnız genotipin açılması ilə deyil, həm də məktəbəqədər yaşlı uşağın koqnitiv inkişafında baş verən sosial şəraitlə də əlaqədardır.

Bioloji yanaşma dairəsində E.Qekkelin və S.Hollin rekapulyasiya nəzəriyyələri və Z.Freydin psixoseksual inkişaf nəzəriyyələri əsas sayılır [6. s. 51].

Rekapitulyasiya nəzəriyyəsində hesab edirlər ki, insan orqanizmi özünün bətdaxili inkişafında onun yüz milyon illərlə canlı əcdadlarının keçdiyi sadə birhü ceyrəli məxluqlardan ibtidai insanlaradək bir sıra formaları təkrar edir.

Təbiətlə tanışlıq uşaqların sensor tərbiyəsinə də güclü təsir göstərir. Onlar öyrənirlər ki, təbiət müxtəlif rənglər, formalar və səslərlə zəngindir. Uşaqlıqda insanın əsası qoyulur. Heç bir insan xasiyyətini təbiət cillamır, təbiət yalnız əsası qoyur, cillamaq isə bizim – valideynlərin, pedaqoqların, ictimaiyyətin borcudur.

Beləliklə S.Holl hesab edirdi ki, əgər döl 9 ay ərzində inkişafın bütün mərhələlərini təkrar edirsə, o zaman uşaq uşaqlıq dövründə insan inkişafının ibtidai vəhşilikdən müasir mədəniyyətədək bütün inkişaf mərhələlərindən keçir.

Getçinson uşağın anadan olandan böyüyənədək tələbat və maraqlarının dəyişməsinə uyğun olaraq insan mədəniyyətinin 5 dövrünü ayırmışdır: Onların birincisi – vəhşilik dövrüdür. Bu dövrdə uşaqda torpaqda eşlənmək, əlinə hər nə düşərsə ağzına aparmaq müşahidə olunur. Yemək hər bir şeyin meyarı sayılır. Bu meyar vəhşilik dövrü olan 5 yaşadək, inkişafda isə maksimum 3 yaşadək davam edir.

Sonrakı mərhələ – ovçuluq və ov əldə etməkdir. Burada uşağın başqaları qarşısında qorxusu, gizli fəaliyyəti, qəddarlığı, uşaq dəstələrinin yaranması, əsir götürmək, hücum, gizlənməç oyunları üstünlük təşkil edir. O, 4 yaşdan – 12 yaşadək davam edir, lakin özünün əsas cizgilərini 7 yaşda təzahür etdirir.

Üçüncü dövr – çobanlıq dövrü adlandırılmışdır. Uşaqlar bu dövrdə heyvanlara qulluq etməyə xüsusi həvəs göstərir və mülk, koma, yeraltı ev tikməyi sevirlər.

Dördüncü dövr – torpağa bağlılıqdır. Uşağın ən böyük ehtirası bağçılıqdır, təbiətlə təmasdır.

Sonuncu dövr – məişət – ticarət dövrü adlanır. İlk planda pul maraqları çıxış edir. Sevimli məşğələləri – əşyaları və oyuncaqları dəyişdirmək, ticarətlə məşğul olmaq, alış-veriş etməkdir.

Z.Freyd instinkt və meyli məktəbəqədər dövrün mənbəyi hesab edirdi. Uşaq insanın seksual maraqları olan müəyyən enerji ehtiyatı – libido ilə anadan olur. Z.Freyd uşaq inkişafının bütün prosesini 4 mərhələyə ayırırdı: oral; anal; fallatik mərhələ; latent dövr – genital mərhələ.

Sosial inkişaf vərdişlərinin səviyyəsi, inkişaf edən məktəbəqədər yaşlı uşağı xarakterizə edən böyükələrin aləminə daxil olmağa imkan yaradır. Bu zaman sosial əlaqələrdən

kənarda uşağın fərdiliyi diqqətə alınır. Bu uşaq üçün mühüm olan tələbatların yerinə yetirilməsinə gətirib çıxaran “libido” mərhələlərinin mərkəzləşməsidir.

Məlumdur ki, uşaq sosial bacarıqların qazanılmasında və onların istifadəsində köməklik göstərən böyüklərin əhatəsində inkişaf edir. Bəzən bu uşağın üzərində təsiretmənin köməyi ilə sərt qaydalar və bəzən isə sərbəst hərəkətlərin həddən ziyadə genişləndirilməsi sahəsində yerinə yetirilir. Lakin sərbəstlik dərəcəsindən asılı olmayaraq uşaq inkişaf çərçivəsində baş verən fəaliyyəti yerinə yetirir. Uşağın fəaliyyəti sosial xarakter alaraq, onda şəxsiyyət keyfiyyətləri formalaşır, “Mən” obrazın təzahür xüsusiyyətləri özünü qabarıq şəkildə göstərməyə başlayır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşması onların ailələrinin mənəvi mədəniyyət daşıyıcısı və bu mədəniyyətə yenilik gətirməyə qadir olan cəmiyyətin bir hissəsi olmasındadır. Ədəbiyyatda olan uşaqlıq dövrünün inkişaf xarakteristikalarının təhlili (C.Bruner, A.Vallon, L.S.Vıqotski, A.N.Leontyev, D.B.Elkonin, A.V.Zaparojets, M.İ.Lisina, V.V.Davidov, P.Y.Qalperin, D.İ.Feldşteyn, V.V.Abramenkova, V.A.Alekseyev, V.V.Barsalkina, E.Q.Belyakova, T.M.Bostandiyeva, E.B.Vesna, M.P.Qinzburq, İ.D.Yeqo-

rıçeva, V.D.Yermolenko, S.P.İvanov, B.V.Kayqorodov, S.V.Klimin, O.V.Lişin, V.N.Lo Zotseva, M.V.Rozin, N.N.Rumyantseva, V.S.Xomok, İ.P.Şaxova və b.) fikirlərinə görə böyümə hər şeydən əvvəl sosial normaların və onların uşağın şüuru səviyyəsində mahiyyətinin mənimsənilməsidir.

A.Q.Maslounun fikrincə, əgər insan öz aləmində yaşamaq istəyirsə, özünün potensialını aktuallaşdırmalıdır. Sosiallaşma – fərdiləşmə səviyyələri sosial inkişaf dövrlərinin izlənməsi ilə uşaqılıq illərində həyata keçirilir:

sosiomədəni başlanğıcların dərk edilməsi;

onların mənimsənilməsi və bitməsi; realizə edilməsi (sosiomədəni yaradıcı hazırlıq göstərici).

Dj.Battervord və M.Harris qeyd edirdilər ki, təkamül prinsipi psixoloji “Mən” obrazının ideyalarının formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Darvin öz nəzəriyyəsində diqqətini insan təbiətinin bioloji əsaslarına deyil, insan dərkinin genezinə yönəlmişdi [7. s.94].

XX əsrin əvvəllərində bu sahədə daha böyük uğurların qazanılması A.Adler, A.Bine, Dj.Bolduin, Karl və Şarlotta Byuler, A.Qezell, E.Klappard, İ.Piaje, Z.Freyd, S.Holl, V.Ştern, B.Arkin, M.Y.Basov, P.P.Blonskiy, L.S.Vıqotskiy, A.B.Zalkin, A.P.Ne-

çayev, Q.A.Fortunatov və b. xarici alimlərin adları ilə bağlıdır.

Növbəti illərdə məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixoloji inkişafının müxtəlif aspektlərinin dərk edilməsində müasir psixoloqlardan Q.Ananyev, L.İ.Bojoviç, P.Y.Qalperin, V.V.Davidov, A.N.Leontyev, M.İ.Lisina, A.R.Luriya, A.V.Petrovskiy, S.L.Rubinşteyn, D.B.Elkonin, eləcə də A.Bandura, D.Boulbi, X.Verner, Y.Bronfen-brenner, A.Vallon, L.Kolberq, B.Skinner, E.Erikson və b., Azərbaycanda uşaq psixologiyası sahəsində Ə.K.Zəkiyev, Ş.S.Ağayev, Ə.S. Bayramov, M.C. Məhərrəmov, Ə.Ə.Əlizadə, Z.M.Mehdizadə, Q.E.Əzimov, Ə.Ə. Qədirov, R.İ.Əliyev, İ.N.Çələbiyev və başqaları mühüm tədqiqatlar aparmışlar.

Ailənin, yaşlı aləmin strukturu məktəbəqədər yaşlı uşağın psixofiziki xüsusiyyətlərinin bünövrəsidir. Psixososial xüsusiyyətlərin daşıyıcısı məktəbəqədər yaşlı uşaqdır, koqnitiv xüsusiyyətlərin daşıyıcısı isə fəaliyyət subyektidir. Bu imkan “bağlı”lıq mövcudluğunu məktəbəqədər yaşlı uşaq strukturundakı makrotörəmələrin tərkibi haqqında məlumatlar sübut edir.

B.Q.Ananyevin fikrincə, fərd bioloji daşıyıcıdır, belə ki, məktəbəqədər yaşlı uşaq bir fərd kimi özündə ontogenezin gedişində həyata keçirilən inkişafın təbii, genetik şərtlənmiş

xüsusiyyətlərini cəmləşdirir. B.Q.Ananyev məktəbəqədər yaşlı uşağın strukturunda iki tip xüsusiyyətləri: birincisi – yaş-cins və fərdi – tipik (ümumi somatik, konstitusional, neyrodinamik və bilateral xüsusiyyətlər); ikincisi – psixofizioloji funksiyalar (sensor, mnemik, verbal-məntiqi və s.) və orqanik tələbatlar, temperament və qabiliyyətində (təmayülündə) təzahür edən qarşılıqlı fəaliyyət nəticələrini ayırırdı.

Məktəbəqədər yaşlı uşağın inkişafının son xarakteristikası konkret sosial situasiya dairəsində nəzərdən keçirilməsi həmişə vacib olan statusu, rolu, böyüklərin sosial aləmdə daxili mövqeyini önə çəkir. Bu parametrlər məktəbəqədər yaşlı uşağın motivasiya və tələbatlar sferasının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Ümumilikdə məktəbəqədər yaşlı uşağın şəxsiyyətinin qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərindən xarakter yaranır.

Məktəbəqədər yaşlı uşağın və sosial fəaliyyətin xüsusiyyətləri subyektin strukturunda inteqrallaşır ki, bu da onun praktik və nəzəri (intellektual) fəaliyyətinin həyata keçirilməsində qabiliyyət və səriştəni şərtləndirir. Psixika daxilində daha mürəkkəb proseslər reallaşmağa başlayır. Əsasən sosiallıq kəsb edən xüsusiyyətlər aktivləşir, genişlənir. Başqa sözlə, məktəbəqədər yaşlı uşağın “Mən” obrazının strukturu –

şəxsiyyətin potensialının və qabiliyyətinin strukturudur. B.Q.Ananyevin şərhində məktəbəqədər yaşlı subyekt xüsusiyyətlərinin strukturunda mərkəzi yeri böyüməkdə olan intellekt tutur. S.L.Rubinşteyn yazırdı: “Psixi inkişafın gedişində uşaq daha çox özünü gerçəklikdən ayırır və daha çox fəaliyyətə bağlanır. Qarşılıqlı münasibətlərdə olduğunu qavrayan fərd kimi daha çox yaxın ətrafdan fərqlənən dərin və geniş fəaliyyət sferası yaratmağa çalışır” [8. s.77].

B.Q.Ananyev də oxşar ideyaları ifadə etmişdir: “İnsanın fərd, şəxsiyyət və subyekt kimi fəaliyyət xüsusiyyətlərinin bütün inteqrasiyasının ümumi effekti onların özünütənzim və bu xüsusiyyətlərin tam təşkilinin fərdiliyidir. Özünüdərk və “Mən” obrazın – müəyyən tendensiyaların qarşılıqlı əlaqəsi olan şəxsiyyət özəyidir və fəaliyyətin subyektini ilə genetik cəhətdən bağlı olan məktəbəqədər yaşlı uşağın bu mərhələdə təkrarsız xarakteri və talantı – bütün bunlar onun inkişafının son məhsullarıdır.

İlkin uşaqlıq dövrünə təsadüf edən ilk “Mən”in açılış anları böyük məktəbəqədər yaşda ona ixtiyari dadranışın fundamentini təmin edən daxili mövqeyin formalaşması bizə uşağın ətraf mühitdən ayrılmasının növbəti aktlarını və onunla çox və ya az dərk edilən əlaqələrin yaradılmasını nümayiş etdirir.

Psixi inkişaf amili – bu insan inkişafının aparıcı determinantıdır. Bunlara irsiyyət, mühit və fəallıq daxildir. Əgər irsiyyət amilinin fəaliyyəti insanın fərdi xüsusiyyətlərində təzahür və inkişafın ilkin keyfiyyəti kimi çıxış edirsə, o zaman mühit amilinin fəaliyyəti şəxsiyyətin sosial xüsusiyyətlərində, amilin fəallığı isə iki qarşılıqlı fəaliyyətin önündə gedir.

M.S.Yeqorova və T.N.Maryutina irsiyyət və sosial inkişaf amillərinin mühümlülüyünü müqayisə edərək qeyd edirdilər: “Genotip özündə keçmiş sınıqlanmış şəkildə saxlayır. Birincisi, insanın tarixi keçmiş haqqında məlumat, ikincisi, bununla bağlı olan onun fərdi inkişaf proqramıdır” [9. s.13].

Beləliklə, genetik amillər inkişafı birləşdirir və genotipik növün realizəsini təmin edir. Buna görə də “homo sapiens” növü düzgün yerləşə, nitq ünsiyyətinə və əllərin universallığı xüsusiyyətlərinə malikdir.

Ailə mühitinin mühümlülüyünü qeyd edərək, V.Şternin konvergeniya nəzəriyyəsini yada salmaq yerinə düşərdi: “Uşağın inkişafında daxili və xarici məlumatların təzahürü mühüm rol oynayır”. V.Ştern öz mövqeyini aydınlaşdıraraq yazırdı ki: “Mənəvi inkişaf anadangəlmə xüsusiyyətlərin sadəcə təzahürü deyil, inkişafın zahiri şərtləri ilə daxili məlumatların konvergeniyasıdır. Heç

bir funksiya, heç bir xüsusiyyət barədə soruşmaq olmaz: o, daxildə və ya zahirdə baş verir?” Lakin bu cür soruşmaq lazımdır: “Zahirdə onda nə baş verir?”, Daxildə onda nə baş verir?” [10.s.20]. Bəli, uşaqlar bir bioloji varlıqdır, lakin sosial mühitin təsirinə rəğmən onlarda “Mən” – obrazı müvazinətli mövqe tutmağa başlayır.

Fəal varlıq özündə fəallıq mənbəyini birləşdirir və bu mənbə aktiv prosesdə yerinə yetirilir. N.A.Bernşteyn yazırdı: “Hər bir orqanizmin həyat fəaliyyəti onun mühitlə qeyri-tarazlığıdır, mühitin fəal dəf edilməsi isə gələcəkdə tələb olunan modelin aydınlaşdırılmasıdır” [11. s.456].

Sosiogenetik yanaşmanın əsas məzmunu E.Eriksonun konsepsiyasında daha aydın şərh edilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların “Mən” obrazının formalaşması prosesinin hər bir mərhələsi inkişaf prosesinin sonrakı maneəsizlik məqsədinin həllinə yönəldilən böhran situasiyası ilə müəyyən olunur. Onun fikrincə, məktəbəqədər dövründə şəxsiyyətin inkişafı prosesi bəndvari nöqtələrdə

təzahür edən böhranın nəticələrinin dəf edilməsi ilə şərtlənir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişaf dövrlərinin məzmunu bu cür şərtlənir: birincisi, onlar bu yaşda psixi inkişaf prosesini müəyyənləşdirən məqsədlərin mövcudluğunu qəbul edirlər. İkincisi, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar öz “Mən”-nin dərkinə özləri üçün məqsəd sayırlar.

Beləliklə, psixofiziki (bioloji) inkişaf proseslərini təhlil edərək, biz məktəbəqədər yaşlı uşaqların fərd kimi inkişaf dinamikasını açıyıq, onun bir şəxsiyyət kimi “Mən” obrazının formalaşması dinamikasını müəhəkimə edirik; psixososial xüsusiyyətlərin inkişaf prosesini tədqiq edirik; məktəbəqədər yaşlı uşağın əqli və digər xüsusiyyətlərinin inkişaf səviyyəsini qiymətləndirdikdə isə biz onun fəaliyyət subyektini kimi inkişafı barədə təsəvvür əldə edirik. Nəticədə məktəbəqədər yaşlı uşağın psixi inkişaf prosesinin məzmunu hər hansı bir məqsədə tabedir və bu məqsədin məzmunu “Mən” obrazının inkişaf prosesinin məzmunu ilə şərtlənir.

Ədəbiyyat:

1. Rüstəmov A. Pedaqogika tarixi (Xarici ölkələrdə təhsil və pedaqoji fikir tarixi). Dərslük. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 752 səh.

2. Крэйн У. Психология развития человека. 25 главных теорий.

Санкт – Петербург, Прайм – Еврон-знак, 512 с

3. Вилли К. Биология / Пер. с англ. Н.Н.Баевской, М.: Мир, 1966, 685 с.

4. Берг Л. Труды по теории эволюции. Л.: Наука. 1977, 348 с.

5. Тринчер К.С. Биология и ин-формация. Элементы биологической термодинамики. М., 1965, 330 с.
6. Tiandis H.C. Culture and so- cial behavior. New York, Mc Graw – Hill/ – 1994, 330 p.
7. Butterworth G., Harris M., Principles of Developmental Psys- hology. – Cambridge, 1994. 458 p.
8. Рубинштейн С.Л. Основы об- щей психологии. М., 1940, 544 с.
9. Егорова М.С, Марютина Т.М. Развитие как предмет психо- генетики // Вопросы психологии. 1992, № 5–6, с. 14–21 с.
10. Штерн В. Психология ран- него детства до шестилетнего воз- раста. Петроград. 1915. 248 с.
11. Бернштейн Н.А. Физиоло- гия движений и активность. М., Наука, 1990, 494 с.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗА “Я” ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

АБСТРАКТ

Личность и ее развитие всегда являлись предметом научного ин-тереса. Уже в трудах древних философов ярко прослеживаются попыт-ки понять природу и механизмы формирования личности, ее основы – «Я». Проблема развития «Я» в настоящее время активно исследуется в соответствии со своей спецификой в психологии. Одни исследователи рассматривают «Я-концепцию» как механизм становления личности, ее самореализации, другие определяют ее развитие в соответствии с возрастными этапами жизненного пути человека, третьи как способ взаимодействия с внешним миром. В начале 90-х на эту же проблему, но уже дошкольников, указал В.А.Петровский, подчеркнув, что дети не знают себя, не представляют даже приблизительно ни физического, ни духовного образа своего Я. Очевидна значимость научного осмысле-ния формирования образа Я личности как управляемого процесса. Множественность подходов к рассмотрению проблемы «Я» личности до сих пор не позволяет выработать единого универсального ее опре-деления. «Я-концепция» определяется не просто то, что представляет собой индивид, но и то, что он о себе думает, как смотрит на свое дея-тельное начало и возможности развития в будущем. В нашем исследо-вании образ “Я» рассматривается как стержневой компонент личности,

включающий совокупность развивающихся представлений ребенка о себе, сопряженную с их самооценкой и определяющую выбор способов взаимодействия с социумом.

**STATEMENT OF THE PROBLEM IMAGE «I»
CHILDREN DOSHKOLNOGO AGE, EDUCATIONAL AND
PSYCHOLOGICAL LITERATURE**

ABSTRACT

The personality and her development always were a subject of scientific interest. Already in works of ancient philosophers attempts to understand the nature and mechanisms of formation of the personality, her basis – «I» are brightly traced. The development problem «I» is actively investigated now according to the specifics in psychology. One researchers consider «Ya-concept» as the mechanism of formation of the personality, her samorelization, others define its development according to age stages of a course of life of the person, the third as a way of interaction with the outside world. At the beginning of the 90th on the same problem, but already preschool children, V.A.Petrovsky specified, having emphasized that children don't know themselves, persons as operated process don't represent even approximately neither physical, nor a spiritual image Ya. Ochevidna the importance of scientific judgment of formation of an image I. Plurality of approaches to consideration of a problem «Ya» of the personality still doesn't allow to develop her uniform universal definition. «Ya-concept» is defined not simply that the individual, but also that he thinks of itself (himself) represents how looks at the active beginning and possibilities of development in the future. In our research an image «I» am considered as the rod component of the personality including set of developing representations of the child about, interfaced to their self-assessment and defining a choice of ways of interaction with society.

Məqalə ARTRI-nin Psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 30 mart 2013-cü ildə daxil olmuşdur

AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN YARANMASI VƏ MAHİYYƏTİ

Hüseyn Xəlilov

*Qafqaz Universitetinin Rəhbərlik və
psixoloji məsləhət şöbəsinin müdiri
E-mail: huseyn_xelil@yahoo.com.tr*

Açar sözlər: ailə, cəmiyyət, ailədə tərbiyə, inkişaf mərhələləri, tədqiqatlar

Ключевые слова: семья, общество, воспитание в семье, этапы развития, исследования

Key words: family, society, bringing in the family, development steps, researches

Ailə-insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin təkrarsız institutudur. Hər bir xalqın və cəmiyyətin mükəmməlliyi ailədən, iki şəxsin ələ-ələ verib qurduqları yuvadan başlayır. Bu səbəbdən, tərbiyənin özülü ailə yuvasında qoyulmalıdır ki, uzun ömürlü və davamlı olsun. Ailə tərbiyə əsasları üzərində qurulmursa, cəmiyyətin əxlaqlı olması da mümkün deyildir. Hətta, qüsursuz bir təlim və tərbiyə siyasəti ideal insan yetişdirməkdə vacib amil olsa da, ailə tərbiyədə oynadığı roluna görə həmişə öz əhəmiyyətini qoruyacaqdır.

Ailə cəmiyyətin ən önəmli parçası, xalqın nüvəsidir. O, müqəddəs bir institutdur. Müqəddəsliyinin göstəricisi də nikahdır.

Ailə qurmaq istəyən şəxsin ilk işi öz duyğu-düşüncəsinə və dünyagörüşünə uyğun bir həyat yoldaşı ax-

tarmaqdır. İndi bir çox gənc bu həyatı məsələyə sırf hissləri ilə yanaşır, küçədə, bazarda tanış olduğu bir adamla dərhal ailə qurmaq istəyir. Nikahın və ailənin məntiqini, mahiyyətini düşünmədən kor-koranə qurulan izdivaclar özü ilə ancaq fəlakət gətirir.

Hazırda nikaha daxil olanlar arasında 20–29 yaşlı şəxslər əsas yer tutur. Çünki, bu yaş həddində gənclər öz qarşılarında duran müəyyən vəzifələri yerinə yetirmiş olurlar. Onlar orta və ya ali məktəbi bitirib, hərbi qulluğu başa vurub, müəyyən mənada əmək fəaliyyətinə başlaya bildiklərinə görə ailə həyatı qura bilirlər. (1, 48)

Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun dəyərləri daim dəyişir, yeni dəyərlər köhnələrini sıxışdırıb, aradan çıxarır. Ailə institutunun tarixi inkişafı buna

əyani sübutdur. Qədim dövrlərdən indiyə qədər ailə və nikahın tədqiqi bir çox elmlərin diqqətində olmuşdur və müasir zamanda ailə institutunun tədqiqinin tarix, etnoqrafiya, iqtisadiyyat, demoqrafiya, pedaqogika, psixologiya, sosiologiya və s. elmlər tərəfindən həyata keçirilməsi onun insan həyatında çox önəmli, əhəmiyyətli rolunu bir daha təsdiq edir. Hər bir tarixi mərhələdə cəmiyyətdə özünü göstərən inkişaf, yaranan problemlər, dəyişikliklər ailədə də öz əksini tapmışdır. Azərbaycan cəmiyyətində də ailədaxili münasibətlər zamanın labüd təsirinə məruz qalmışdır. Keçmişdə Azərbaycanda ailə münasibətlərinin müxtəlif formaları mövcud olmuşdur, əvvəllər mövcud olan adət-ənənələrin heç də hamısına bu gün rast gəlmək olmur.

Ailənin təkamül prosesinə nəzər salsaq: ailənin dəyişməsi promiskuitətdən (nizamsız cinsi münasibətlərdən) başlayaraq, qrup evliliyi, matriarxat və patriarxata, monoqomiya qədər təkamül yolu keçmişdir. Etnoqrafik tədqiqatlara əsaslanaraq insanlıq tarixini üç dövrə bölmək olar: vəhşilik, barbarlıq və sivilizasiya. Onlardan hər biri qadın və kişi münasibətlərinin dominant formasına, ailəsinə, özünəməxsus ictimai institutlarına malik olmuşdur. (2, 4)

Ailə həyatı ilə bağlı problemlərin tədqiqi, öyrənilməsi həm nəzəri cə-

hətdən, həm də praktik cəhətdən çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ailə və nikahın dözümsüzlüyü, müvəqqətiliyi, boşanmaların sayının artması ilə bağlı yaranan çoxsaylı problemlər bu gün bir çox dünya ölkələri üçün xarakterikdir. Həmçinin, ailəni daxildən möhkəmləndirən bir çox amillər—qadının həyat yoldaşından iqtisadi asılılığı, dini, əxlaqi, hüquqi, qadağalar əvvəlki təsir gücünü və əhəmiyyətini itirmiş və ya kəskin dəyişikliklərə uğramışdır. Odur ki, indi ailədə qarşılıqlı şəxsi münasibətlərin səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, əksər ailələrdə boşanmalar hər iki tərəf müqabilinin həll yolunu yalnız ayrılmaqda gördüyü müxtəlif ailədaxili münaqişələrlə bağlı olur. (3, 29)

Dünya miqyasında çox sürətlə inkişaf edən qloballaşma nəticəsində mədəni dəyərlərin müxtəlif ölçülü deformasiyalara məruz qalması ailə tərbiyəsinin milli əsaslarını zəiflətməmişdir. Bütün bunların qarşısını almaq üçün, xalqın uzun əsrlər boyu ailə tərbiyəsi sahəsində toplanmış, həyatı təcrübədə özünü doğrultmuş zəngin pedaqoji irsi öyrənilməli və çağdaş tərbiyə işində istifadə olunmalıdır.

Ailə cəmiyyətin əsas tərkib hissələrindən biri olub, onun əsasını təşkil edir, bu, reallıqdır. O, şəxsiy-

yətin inkişafında və xüsusən onun sosiallaşmasında əvəzedilməz rola malikdir. (4, 6)

Uşağın mükəmməl şəkildə, cismi, əqli, hissi və digər yönlərdən gözəl bir insan, şəxsiyyət kimi yetişməsində ailə mühitinin vacibliyi danılmazdır.

Eyni zamanda uşaq tərbiyəsi zamanı onlara mənəvi dəyərlərin aşılması üçün ailə mühiti böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ailə ilk tərbiyə ocağıdır. Uşağın anadan olduğu gündən müstəqil həyata qədəm qoyana qədər bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, heç şübhəsiz, ailə müstəsna rol oynayır. Məhz buna görə də görkəmli pedaqoqlar, maarifpərvərlər, yazıçılar ailəyə xüsusi diqqət yetirməyi valideynlərə məsləhət görmüş, bu haqda qiymətli fikirlər söyləmişlər. S.A. Suxomlinski yazır: *“Mən getdikcə daha çox inanıram ki, yeniyetmələrin əxlaqi siması insanın uşaqılıq illərində necə tərbiyə olunmasından, anadan olandan 10–11 yaşına kimi qəlbinə nə dolduğundan asılıdır. Öz təbiətinə görə uşaqılıq yaşını valideynlərə və tərbiyəçilərə uşaqların verdiyi çətinlikləri verə bilməz. Uşaqlar, obrazlı deyilsə, bir çiçəkdir: onun gözəlliyi bitkiyə qulluq edilməsindən asılıdır. Çiçəyin gözəlliyi üçün ona, açılmağa başlamazdan xeyli əvvəl qayğı göstərmək lazımdır.”* (5, 637)

Cəmiyyətdə ailənin yeri : Qeyd etməliyik ki, uşaqlar arasında fərqli yol verilməməlidir. Ana və ata uşaqların hər birinə fərdi yanaşmağı bacarmalıdır. Ailə fərdləri ilə birlikdə cəmiyyətin kiçik bir üzvüdür. Ailə cəmiyyətin əsas sütununu təşkil edir. V.Sısenkonun fikrincə, ailədə ər-arvad arasında hər hansı bir münafişə maraqların, tələbatların, baxışların və təsəvvürlərin qarşıdurmasıdır. Bu müddəadan çıxış edərək, o göstərir ki, nikaha daxil olan qadınla kişinin hər biri özlüyündə potensial psixi zərbə amili ilə çıxış edir. (6, 337) Ailə canlı təsisatdır. O da dialektika qanunlarına tabedir. Bu mənada, məsələ heç də ailədə münafişələrin olub-olmamasında deyildir. Bu, müəyyən mənada təbii haldır. Ən başlıca məsələ münafişənin mənəvi məzmunudur. Psixi zərbə anlayışı ailə çərçivəsində insan münasibətlərinin formalaşmasından, iki “Mən”in “Biz”ə çevrilməsindən gedir. Ailə kiçik qrupdur. Qrup isə adətən, paritet olmur, yəni onun üzvləri arasında şəxsiyyətlərə münasibətlər bərabərlik əsasında, rəhbərlik və tabelik elementləri olmadan qurulmur. Onu hətta ümumi şəkildə təsvir etsək də, hər halda bir cəhəti qeyd etməliyik: Başçı (lider) ən güclü olan deməkdir və bunun özünəməxsus psixoloji mənası vardır. Ər və arvad o zaman ailə başçısına çevrilir ki, onun mənə-

vi nüfuzu həyat yoldaşı tərəfindən qəbul edilir. Bu proses adətən müxtəlif konfliktlərlə müşayiət olunur. Bəzi müəlliflər onu nikah adaptasiyası, bəziləri isə, obrazlı şəkildə “*ailə hakimiyyəti uğrunda mübarizə*” kimi xarakterizə edirlər. “*Psixi Zərbə*” amili də adətən bu zaman özünü göstərir. Ailənin formalaşdığı ilk mərhələdə açıq və gizli münaqişələrin tez-tez təzahür etməsi də bununla bağlıdır (6,338) Qadınların ailə başçısı olması, onların əri vəfat etdikdə, ərindən boşanıb müstəqil yaşadığı hallarda da müşayiət olunur. (7, s.55)

Təcrübə göstərir ki, maddi təminatı yüksək olan ailələr xoşbəxt ailələr deyildir. Bəlkə də yüksək maddiyyət, qəribə də olsa, ailələrin dağılmasına gətirib çıxarır. Maddi problemlər ailənin sarsılmasının başlıca amilləridir. Qadın və kişinin bir-birindən iqtisadi baxımından asılı olması da məsələnin başqa bir tərəfidir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, uğursuz ailə mühitində böyüyən uşaqlar böyüdükdən sonra uğurlu ailə qurmaqda çətinlik çəkirlər. Psixoloqların sübut etdiyi digər bir həqiqət ondan ibarətdir ki, bir yaşın sonuna qədər uşağın yalnız şəxsiyyət kimi formalaşmasının əsası qoyulmur, həm də gələcək inkişafının sürəti müəyyənləşdirilir. Sübut olunmuşdur ki, uşaq həyatının birinci ayını

anadan ayrı keçirərsə, bu, onun psixikasına son dərəcə pis təsir edir. (8, 162–163) Uşaqlar ailənin tək hüquqlu üzvlərindəndir. Uşağa laqeyd münasibət nə qədər səhvdirsə, hədsiz məhəbbət də bir o qədər ziyandır.

Məşhur fransız filosofu, J.J.Russo yazırdı: “*Bilirsinizmi uşağınızı bədbəxt etməyin ən rahat yolu nədir? Bu, uşağın istəyinə heç vaxt yox deməkdir.*” (8, 162–163)

Ailə səciyyəvi pedaqoji sistemdir. Sosioloqlar ailəni tam sosial orqanizmin hissəsi, cəmiyyətin hüceyrəsi, sosial tərbiyəedici kollektiv hesab edirlər. Başqa sosial kollektivlərdən (istehsalat, peşə, siyasi) fərqli olaraq ailə bir başa yenidənqurmaya məruz qalır. Ailənin əxlaqı, psixoloji cəhətdən dəyişməsi uzun müddət davam edən ziddiyyətli və mürəkkəb prosesdir. Cəmiyyətin struktur vahidi olan ailədə şəxsiyyətin əsası qoyulur. Ailə qan və qohumluq münasibətləri ilə bağlıdır. (9, s.437–440)

İki nəfərin evlənməsi hələ sözün əsl mənasında ailənin yaranması demək deyildir. Tam ailənin təşəkkülü və möhləmlənməsi uşaqların doğulması ilə bağlıdır. Ailənin funksiyası uşaq dünyaya gətirmək, insan nəslinin inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Ona görə də, ailə tərbiyəsinin təmin olunması, onun məzmun və təşkilatı aspektləri bəşəriyyətin əbədi və çox məsuliyyətli vəzifələrindən biridir.

Sosioloqların tədqiqatlarına görə, hazırda həll edilməsi tələb olunan mərkəzi problemlərdən biri, uşaq doğumunu nizamlamaq və ailəni planlaşdırmaqdır. Hazırki demografik situasiya elədir ki, dünyanın bəzi ölkələrində təbii artım yüksək, bəzi ölkələrində isə aşağıdır. Azərbaycan ikinci qrup ölkələrə daxildir. (9, s.440)

Müasir ailələrin əksəriyyəti qüvvələrini əsasən, ailənin mənəvi inkişafına yox, maddi problemlərin həll edilməsinə ayırırlar. Tədqiqatlara görə, işləyən ana uşaqlarına hər gün 16 dəqiqə vaxt ayıra bilir, bazar günləri isə bu 30 dəqiqə olur. Valideynlərlə uşaqların mənəvi ünsiyyəti, onların birgə fəaliyyəti nadir hallarda olur. Əsasən, bir-biriləri ilə məktəbə gedərkən və axşam ev tapşırıqlarını yerinə yetirərkən ünsiyyət qururlar.

Zəhmətkeş ailələrin əksəriyyətinin iqtisadi səviyyəsinin aşağı olması, ailədə qadının iki qat artıq yüklənməsi, onun həm işdə, həm də ailədə işləməsi, ictimai həyatın mədəni səviyyəsinin aşağı olması, boşanma hallarının çoxalması, qohumlar arasında münaqişələrin yaranması, ailə ilə məktəb arasında əlaqələrin zəifləməsi ailənin əsas ana sütununu sarsıdan səbəblərdir.

Ailənin cəmiyyətdəki nüfuzunu aşağıdakı misal ilə daha da aydınlaşdırmaq olar. Adətən uşaq birinci yerə onun üçün daha çox nüfuz sahibi

olan, daha çox yaxınlıq etdiyi adamı qoyur. Böyüklərdən adı axırda çəkilən şəxs uşaq üçün az əhəmiyyətli və ya onunla "pis münasibətdə" olandır. Ailə üzvlərindən yaddan çıxan olursa, demək ki, uşaq üçün daha az nüfuz sahibidir və ya psixoloji bağlılıqları zəifdir. Əgər sən "ailə" oyunu oynasaydın, ilk növbədə kimlərlə oynayardın? Onların adını sıra ilə sayıb bilərsən mi? Atan, anan, özün; anan, atan, özün; özün, atan, anan. "Əgər valideynlərin evdə olmasa, ilk növbədə kimi gözləyərdin, ananı, atanı yoxsa atanı, ananı?" (10, s.339–340)

Ailənin uşaqlar üzərində nə qədər böyük təsiri olduğunu onların çəkdiyi "Ailə" rəsmlərində də görmək olar. Bütün bunlar göstərir ki, ailə cəmiyyətin sütunudur, milli mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması üçün ən vacib ünsürdür.

Şəxsiyyətin inkişafında müəyyən edici rolunu sosial amillər oynayır. Çünki, şəxsiyyət sosial mahiyyət daşıyır və o, ictimai tarixi inkişafın məhsuludur, sosial mühitdə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır. Onun şəxsiyyət kimi inkişafı doğulandan vəfatına qədər davam edir. Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən, kollektivin və bütövlükdə cəmiyyətin həyatı vacib tələbatlarının ödənilməsinə təmin edən sosial institutların: iqtisadi, siyasi, ailə, hərbi, dini (11, 72), və ya ailə, siyasət, hüquq,

iqtisadiyyat, təhsil, din, ordu (12, 70) kimi sosial institutların tarixi inkişaf prosesində dəyişməsi onun şəxsiyyətin formalaşmasına təsirində də özünü göstərir.

Ailədə tərbiyə prosesi və onun şəxsiyyətin inkişafına təsirində olan dəyişikliklər də diqqəti cəlb edir. Uşağın tərbiyə edilməsi formaları, metodları, onun söykəndiyi dəyərlər, bunun əsasında formalaşan valideyn-övlad münasibətləri tarixi inkişaf boyunca dəyişmişdir (13, s.6):

İnfantisid – uşaq öldürmə və uşaqlara qarşı zorakılıq(qədim dövrlərdən eramızdan əvvəl 4 əsrə qədər),

Uşağın atılması – uşaq dayəyə, başqa ailəyə, monastra və s verilir. (IV–XVII əsrlər),

Ambivalent – uşaqlar ailənin tam hüquqlu üzvləri deyil, onların fərdliyi, müstəqilliyi qəbul edilmir, ideal sayılan “obraza” uyğun “şəklə salınır”, müqavimət göstərdikdə sərt şəkildə cəzalandırılır (XV–XVII əsrlər),

Zəhlətökən – uşaq valideyninə daha yaxın olur, onun davranışı ciddi şəkildə reqlamentləşdirilir, daxili aləminə ciddi şəkildə nəzarət edilir (XVIII əsr),

Sosiallaşdırma – valideynlərin cəhdləri uşaqların müstəqil həyata hazırlanmaları və xarakterin formalaşdırılmasına yönəlir; uşaqlar onlar üçün tərbiyə və təlim obyektidir (XIX əsr və XX əsrin əvvəli),

Yardımcı – valideynlər uşağın meyil və qabiliyyətlərini nəzərə almaqla onun fərdi inkişafını və emosional əlaqəni təmin etməyə cəhd edirlər (XX əsrin ortalarından hal-hazırkı dövrə qədər) (13, s. 6).

Ailə insanın xoşbəxt olması üçün ən gözəl mühitdir. İnsan cəmiyyətdə sosiallığını ailədə qoruyur. Çünki, insan sosial bir varlıqdır. Onun təlabatları əsasən ailədə ödənilir, sonra cəmiyyətə inteqrasiya olunur. Ailədə təlabatları ödənilə bilməyən insan cəmiyyətdəki qaydalara adaptasiya ola bilmir. Məsələn, ailənin əsas hissəsi olan uşaqlar ailədə şəxsiyyət kimi yetişdikdən sonra cəmiyyətə atılırlar. Uşaqlara hər şey hazır verilməməlidir. Məsuliyyət hissənin yaranması və onun inkişafı ailədə təşəkkül tapır. Ailənin uşağın qarşısında qoyduğu məsələləri yerinə yetirməklə uşaq qarşısına çıxan problemləri həll etməyi öyrənir. Ailədəki bu kimi proseslər uşaqda mübarizə ruhunu yüksəldir. Onda özünə qarşı inam hissi, problemləri düşünərək həll etmək bacarığı yaranır. Əks halda, qarşılaşdıqları hər bir problemin valideynlərinin köməyi ilə və ya tamamilə onların yönləndirilmələri ilə həll edən uşaqlar cəmiyyətdə özlərinə yer tapa bilmir, davamlı olaraq kimlərəsə möhtac olurlar. Bu cür insanlar öz bacarıqlarını kəşf edə bilmirlər.

Ailə mənəvi təməllərin qoyulduğu bir mühitdir. Ailənin inkişaf mərhələlərini uşaqların inkişaf mərhələləri ilə müqayisə etsək görürük ki, uşaq kimi ailənin də məktəbəqədər və ya yeniyetməlik dövrləri vardır. Bu dövrlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri, əsas problemləri və həll yolları vardır. Məsələn, uşaqları məktəbə gedən ailəni “məktəbə gedən ailə” kimi adlandırmaq olar. Ailələri bu şəkildə adlandırmaq psixoloqlara həmin ailədəki problemləri daha tez həll etməyə köməklik göstərə bilər. (14, 58–59)

Ailələri yaşadıkları proseslərə görə dörd dövrə ayırmaq olar:

1. Uşaq ailə.

2. Məktəbə getməyən ailə.

3. Məktəb dövrünü yaşayan ailə.

4. Yeniyetmə ailə.

Ailəni bu şəkildə qruplara bölməkdə məqsəd ailənin fərdlərdən ibarət olduğunu və onların birgə inkişaf etmələrini göstərmək idi. Ailə uşaqlarla bərabər böyüyür, inkişaf edir. Necə ki, ailə cəmiyyətin əsas ünsürüdür, eləcə də uşaqlar ailənin ayrılmaz bir hissəsidir. Ailənin mahiyyəti onlara əsaslanır. Cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini insanlara ötürmək, onlara aşılamaq, sevdirmək ailənin vəzifələrindəndir. Bunlarsız ailəni təsəvvür etmək olmaz. Ailə maddi və mənəvi tələbatların ödənilməsi bir istiqamətdir.

Ədəbiyyat:

1. Quliyeva N. Müstəqillik illəri Azərbaycan ailəsi, Bakı, 2006, səh. 48

2. Силяева Е.Г. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования, Москва, АСАДЕМ, 2005, səh. 4

3. Qurbanova L.İ. Ailənin praktik psixologiyası. Bakı, 2010, səh.29

4. Захарова Г.И. Психология семейных отношений, Челябинск-Юургу 2009, səh. 6

5. Xəlilov H.Ə., Qloballaşma prosesi zamanı şəxsiyyətin formalaşmasında ailənin və təhsilin əhəmiyyəti, International Scientific Conference

Of Young Researchers-Baku\ Azerbaijan 201, səh. 637

6. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə. Sosial psixologiya, Bakı, səh. 337

7. Əlizadə Ə.Ə. Etnik psixologiya, Bakı, 2003, səh. 55

8. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı, səh. 162–163

9. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A., Pedaqogika, Bakı, səh. 437–440

10. Əliyev R.İ. Psixologiya, Bakı, səh. 339–340

11. Добренъков В.И. Кравченко А.И. Социология. III том, с. 72

12. Vahidov F.Q., Ağayev T.B. *Sosiologiya*. Bakı, 2008, 70 s.

13. Силяева Е.Г. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования, Москва, АСАДЕМ, 2005, сәһ. 6

14. Baldık Ömər, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Rehberi*. Timaş Yayınları, 2004, sәh 58-59

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ХАРАКТЕР СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

АБСТРАКТ

Статья посвящена возникновению и характеру семейных отношений и взаимоотношениям членов семьи. Семья является составной частью общества и имеет большое влияние на развитие личности.

Роль семьи в обществе, а также влияние общества на семью являются основными темами статьи.

Брак, ответственность, взаимоуважение были отмечены в качестве ключевых вопросов для обеспечения основы здоровой семьи. Влияние внутрисемейных отношений на общество, в первую очередь, начинается с влияния на детей. Под влиянием неправильных взаимоотношений каждый ребёнок – неправильно сформировавшийся гражданин общества.

В статье были объяснены вопросы, помогающие повысить ответственность семьи, улучшить её психологический, духовный климат.

THE FORMATION OF FAMILY RELATIONSHIPS AND THEIR MEANING

ABSTRACT

The mentioned article is about the formation of family relationships, their meaning and the interaction of family members with each other. The family is not only the main part of the society but also has great impact on personality development.

The role of family in the society and on the other side, the impact of society on the family are main issues of the article.

Hereby engagement, marriage, responsibility, mutual sincerety are shown as the main issues for a healty family foundation that the young must take into consideration. The impact of the relations inside the family on the society first of all starts with the impacts on children. A child affected by wrong relationships is a misgrown citizen for the society.

The issues supporting the increase of family responsibilty, psychology and moral atmosphere are widely discussed in the article.

Məqalə ADPU-nin Pedaqogika və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 4)
Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 29 mart 2013-cü ildə daxil olmuşdur

NƏSİLLƏRARASI KONFLİKTLƏRİN YARANMASINDA PSIXOLOJİ AMİLLƏRİN ROLU

Zərifə Nəsurullayeva

GDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi

E-mail: Nəsrullayeva69@mail.ru

Açar sözlər: *nəsillərarası ziddiyyət, sosial-psixoloji vəziyyət, ailədə psixoloji mühit, ünsiyyət*

Ключевые слова: *конфликты между поколениями, социально-психологическое состояние, психологическая среда в семье, общение*

Key words: *intergenerational conflicts, social-psychological condition, psychological atmosphere of family, communication*

Ailə başçısı evdən çıxarkən ailə üzvlərinin hamısı onu yola salar, gələndə hamı qarşılayardı. Yeməyə birinci ailə başçısı əl uzadardı». İlk baxışda adama elə gəlir ki, Yaponiyada qadınların hüquqları kişilərlə müqayisədə məhduddur. Əslində bu zahirən belədir. Yaponiyada ailə təsərrüfatı, uşaqların tərbiyəsi, ailə büdcəsi tamamilə qadınların ixtiyarındadır. Amma ailə büdcəsinin nəyə, niyə xərclənməsi tamamilə ailə başçısının səlahiyyətlərinə aiddir.

«Son illərdə qadınlar ailə təsərrüfatını, hətta kişinin özünü idarə edirlər. Lakin bu heç də qadını ərini yola salmaq, paltosunu tutmaq, arxasınca baş əymək vəzifəsindən azad etmir. Qadın bütün bunları hətta kişi ailə başçısı olmasa belə etməyə borcludur».

«Yaponlar üçün ailənin çox mühüm funksiyalarından biri də qocalığın sığortalanmasıdır. Ailə başçısı qocalarkən ailənin idarə olunmasını böyük oğula təhvil verir, özü isə passiv həyat tərzinə keçir. O, qalan ömrünü arvadı ilə birlikdə sakitliklə başa vurur. Bununla belə, o, ailənin ən hörmətli üzvü olaraq qalır» (2, s. 150).

Göründüyü kimi, ailədaxili münasibətlər sistemində hər bir xalqın, ölkənin öz qaydaları vardır. Bunların isə formalaşması çoxsaylı amillərdən asılıdır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, biz tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq hansı yaş dövrünün şəxsiyyətin inkişafına, onun xüsusiyyətlərinə, qarşılıqlı münasibətlər sisteminə necə təsir etdiyini öyrənməyə çalışdıq. Burada ictimai-tarixi proseslə-

rin rolu, şəxsiyyətin sosial-psixoloji inkişaf səviyyəsi və s. əsaslı təsir göstərir.

Amerika psixoloqu E.Eriksona görə cəmiyyətdə kəskin dəyişikliklər baş verdikdə, köhnə ictimai münasibətlər sistemi yenisi ilə əvəz olunduqda insanların yeniyə alışması xeyli psixoloji gərginliklə müşayiət olunur. Yaşlı adamlar isə bu prosesi xüsusilə, ağırlı şəkildə keçirirlər. E.Erikson belə qənaətə gəlir ki, şəxsiyyətin inkişafını cəmiyyət həyatından kənarında, ayrılıqda götürmək düzgün deyil. Xüsusilə, işsizlik insan psixikasına kəskin təsir göstərir. Yaşlı insanlar isə artıq təqaüdə çıxır, bir sözlə, uzun illər boyu alışdığı həyat tərzi dəyişir. Bu da ailədaxili münasibətlərdə öz əksini tapır.

Psixoloqların (E.Erikson, H.Tome, B.Blyum və b.) bir çoxu yaşlıların şəxsiyyətində deqredasiya getdiyini, adaptasiya olunmağın çətinləşdiyini, iş qabiliyyətinin, məhsuldarlığın azaldığını göstərir. Lənglik, fəallığın azalması və s. öz növbəsində psixi proseslərə, davranışa təsir edir. Onlarda başqalarına inamsızlıq, deyingənlik, xəsislik kimi keyfiyyətlər yaranır. H.Tome yaşlıların davranışında baş verən dəyişikliyi belə xarakterizə edir: «Yaşlı adamlar üçün tədricən sosial dəyərlərin əhəmiyyəti azalır, getdikcə onlarda asosial davranış formaları artır» (3, s.189).

Təbii ki, bu fikirlərlə razılaşmaq olmaz və psixoloqların da əksəriyyəti ona qarşı çıxır, bu prosesin yalnız patoloji deformasiyaya uğrayan yaşlılara aid olduğunu bildirirlər. Əksər psixoloji tədqiqatlar yaşlıların böyük əksəriyyətinin əmək qabiliyyətini qoruya bildiyini, davranışının tamamilə normalara uyğun gəldiyini göstərir.

Tədqiqatlar, eləcə də aparılan müşahidələr göstərir ki, yaşlı vaxtda ər və ya arvadın birinin dünyadan köçməsilə sağ qalanın sağlamlıq durumu pisləşir. Eləcə də övladlarının ayrılması, ailədə yalnız yaşlı ata və ananın qalması onların sosial əlaqəsinin zəifləməsinə səbəb olur və bu da onların psixi və fiziki sağlamlığına özünün mənfi təsirini göstərir. Maddi imkanı məhdud olan yaşlılarda da şəxsiyyətin deqredasiyası baş verir. Eyni zamanda müəyyənləşdirilmişdir ki, sağlamlıq vəziyyəti ilə şəxsiyyətin davranış və düşüncə tərzi arasında birbaşa asılılıq vardır.

Maddi vəziyyəti, məişət şəraiti yaxşı olan yaşlıların əmək qabiliyyəti, həyatı məsələlərə münasibəti, sosial əlaqələri də normal şəkildə davam edir. Bununla belə, sağlamlığında, maddi vəziyyətində problemi olan yaşlılar problemin həll olunmasında kənardan: övladlarından, qohumlardan köməyə ehtiyac duyurlar. Ailə üzvləri arasında olan yaşlı-

lar adətən problemin həllində çətinliklə üzləşirlər. Ailə üzvləri: övladları, nəvələri ilə birgə yaşayan yaşlılar çətinliklə üzləşdikdə asanlıqla depressiyaya düşürlər.

Yaşlıların fiziki köməyə, digər yaxın adamların köməyinə ehtiyacaları olur və bu bir çox hallarda onlar üçün diskomfort yaradır. Bununla belə, ailə üzvləri: övladı, nəvələri ilə birgə yaşayış tərzini yaşlıların psixoloji vəziyyətinə müsbət təsir göstərir. Tənha yaşayan, eləcə də yalnız həyat yoldaşı ilə birlikdə yaşayan yaşlıların məişət şəraiti, həyat tərzini rahat keçsə də, onların psixoloji narahatlığı, psixi gərginliyi daha yüksək olur. Onlar sanki bir kömək-sizlik, bir nigarançılıq içərisində yaşayırlar. Onların bir tələbatı-ünsiyyət tələbatı ya qismən ödənilir və ya ödənilməmiş qalır. Onları daha çox yaşadıkları zaman yox, gələcəklə bağlı düşüncələri narahat edir.

Müşahidələr, eləcə də yaşlı adamlarla apardığımız söhbətlər göstərir ki, onları fiziki güclərinin azalmasından daha çox psixoloji gərginlikləri narahat edir. Bir sıra psixoloji tədqiqatlarda yaşlıların fiziki gücünün azalması, sağlamlıq imkanlarının məhdudlaşmasının onların psixoloji və sosial gərginlik yaşamalarına səbəb olduğu göstərilir. Təbii ki, onların bu fikirlərini qəbul etmək olar, lakin bizim müşahidələ-

rimiz göstərdi ki, psixoloji gərginlik, sosial fəallığın azalması da eyni dərəcədə fiziki sağlamlığa təsir edir. Bu hətta özünü qısa müddət ərzində somatik vəziyyətdə də əks etdirir. Daha dəqiqi psixoloji, sosial fəallıqla fiziki, fizioloji aktivlik arasında qarşılıqlı asılılıq vardır və bu özünü yaşlılarda daha açıq-aydın əks etdirir.

Məsələnin başqa bir cəhəti isə yaşlıların ailədəki rolu və yeri ilə bağlıdır. Onların əhval-ruhiyyəsi, özünə inamı və s. ailədəki mövqelərindən, onlara münasibətdən, eyni zamanda özlərinin özünü və ətrafdakıları qiymətləndirməsindən asılıdır. Sosial əlaqələrin zəifləməsi və ya tamamilə kəsilməsi, ailə daxilində mövqenin, söz sahibi olmağın azalması birbaşa və ya dolayısı ilə yaşlıların psixi və fiziki sağlamlığına təsir göstərir.

Yaşlıların psixoloji vəziyyətinə, həyat və düşüncə tərzinə birbaşa və xüsusi kəskinliklə təsir edən onların tək qalmalarıdır. Bu, yaşlı kişilərə daha kəskin şəkildə mənfi təsir göstərir. Müşahidələr göstərir ki, tək qalan yaşlı qadın, tək qalan yaşlı kişiyyə nisbətən bu prosesi daha yüngül keçirir. Bəziləri bunu qadının psixoloji baxımdan daha dözümlü olmaları (H.Tome, A.Deyvis, K.Qarai və b.), digərləri (E.Erikson, A.Sirs və b.) isə məişət məsələlərini qadınların daha rahat həll edə bilmələ-

ri ilə əlaqələndirirlər. Burada, yeri gəlmişkən, bir maraqlı məqamı da qeyd etmək istərdik. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, təxminən 50 yaşa qədər qadınları tənha qalmaq daha çox narahat edir, qorxudur. Bu yaş dövrünə qədər kişilər tənha qalmaq qorxusu ilə üzləşmirlər. Yaşlaşdıqdan sonra tənha qalmaq qorxusu kişilərdə getdikcə artır, qadınlarda əksinə, nisbətən azalır.

Yaşlılarda psixoloji gərginliyinə səbəb olan amillərdən biri də sosial mövqeyinin dəyişməsidir. Bu, xüsusilə özünü daha fəal mövqə tutan şəxslərdə büruzə verir. Daim işdə olan, insanlarla ünsiyyət və münasibətdə olan şəxslərin birdən-birə bu əlaqələri itirməsi onlarda müəyyən müddət çaşqınlıq yaradır. Xüsusilə yaşadığı ailə üzvlərinin sayının az olduğu yaşlılar bunu daha kəskin şəkildə hiss edirlər.

Bütün bu göstərilən amillər kompleks şəkildə yaşlıların psixika və davranışına təsir göstərir. Yeni həyat tərzinə identifikasiya isə xeyli çətin və vaxt tələb edən bir prosesdir.

Problemin daha mühüm və həyati əhəmiyyət kəsb edən tərəflərindən biri də nəsillər arasındakı qarşılıqlı münasibətlə bağlıdır. Bu, ictimai əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, həm də mənəvi məsələdir. Yaşlılar və gənclər arasındakı münasibətlər

bütün dövrlərdə olmuşdur. Maraqlı burasıdır ki, bu münasibətlər sistemində daha çox diqqəti cəlb edən onların arasında anlaşılmazlığın olması, bir-birlərini başa düşə bilməmələri və konflikt problemi önə çəkilir. Bu hal ənənəvi cəmiyyətlərdə o qədər də kəskinliyi ilə üzə çıxmır. Çünki ənənəvi cəmiyyətlərdə dəyişiklik çox zəif sürətlə gedir. Bu da neçə-neçə nəslin eyni qaydalar əsasında yaşamasına imkan verir. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə isə sosial, elmi-texniki tərəqqi sürətlə getdiyindən insanların düşüncə və davranış tərzinə də tez-tez və ciddi şəkildə təsir edir. Ona görə də belə sürətli dəyişiklik münasibətlər sistemində, o cümlədən ailədaxili münasibətlərə təsir göstərir. Bu həm də valideyn-övlad, valideynlərin öz aralarındakı münasibətlərində öz əksini tapır. Bir sözlə, cəmiyyət inkişaf etdikcə nəsillər arasındakı fərqli baxışlar da güclənir.

Qloballaşma, inkişaf etmiş dünya dövlətlərinə inteqrasiya, radio, televiziya, internet, kompyuterin məişətimizə, həyat tərzimizə daxil olması nəsillər arasında həyata baxış, həyat təzi və s. sahəsində fikir ayrılığını gücləndirmişdir. Bu vəziyyət Azərbaycan cəmiyyətində, ailəsində də getdikcə kəskin hal almaqdadır.

T.N.Volkova nəsillər arasındakı münasibətlərdə konfliktin olmasını

sosial, siyasi, hətta dövlət əhəmiyyətli məsələ hesab edir: «Bir çox hallarda yaşlı nəslin nümayəndələri ölkədə bütün hakimiyyət strukturlarını, idarəetmə sistemini tutur və gəncləri dövləti əhəmiyyətli məsələlərin həllinə yaxın buraxmırlar. Bu isə yeniləşmə prosesinə, islahatların aparılmasına mane olur. Bununla belə, məlumdur ki, cəmiyyətdə siyasi proseslərin fəallaşması, bir qayda olaraq, yeniləşmə ilə, dövlət aparatı işçilərinin gəncləşməsi ilə müşayiət olunur» (50, s.118).

Məlumdur ki, yaşlılar mühafizəkar, cavanlar isə avantürist olurlar. Gənclərin bu keyfiyyəti cəmiyyəti yeniləşdirir, ictimai həyatı canlandırır.

Gənc nəslin yeniləşməyə can atması, sürətli dəyişiklik istəməsi, risk etməyə meyilli olması təbiidir və yaşlı nəsildə bir qorxu hissi yaradır.

Gənc nəsillə yaşlı nəsil arasındakı konfliktin səbəblərindən birini də ikincilərin fiziki imkanlarının tükənməsi, sosial fəallığın itirilməsində axtaranlar da var. «Yaşlılara və qocalığa qarşı mənfi münasibət vaxtaşırı özünü göstərmişdir. İngilis filosofu Q.Spenser və alman alimi A.Veysmandan başlayaraq bir sıra Qərb alimləri, ümumiyyətlə, uzunömürlülüyə qarşı çıxmış, bununla da ibtidai cəmiyyətlərdəki qocaların öldürülməsi fikrinə yaxınlaşmışlar. Hətta müasir dövrdə də elə fikirlər

söylənilir ki, insan ömrünü uzatmaq üçün çəkilən izafi xərclərdən, əmək qabiliyyəti olan insanları əlavə yükəndən azad etmək lazımdır» (5, s. 120).

T.N.Volkova göstərir ki, heren-tofobiya (qocalardan imtina olunması) bugünkü Rusiyada da geniş yayılmışdır. O, bunun səbəbi kimi yaşlıların işləməmələri, hakimiyyətdə təmsil oluna bilməmələri ilə əsaslandırır. «Yüngül xasiyyətlik, tələskənlik, təcrübəsizlik və s. bu kimi keyfiyyətlər gənclərdə elə yüksək səviyyədədir ki, böyük təcrübəyə, peşəkarlığa, şəxsi keyfiyyətlərə malik olan yaşlılarla onlar müqayisə belə edilə bilməzlər. İkincilərin yeganə bir çatışmazlıqları var. Bu da onların yaşlı olmalarıdır» (5, s.121).

Tarix yaşlılara qarşı edilən haqsızlıqları, qəddarlığı az görməmişdir. Hətta elə qəbilələr olmuşdur ki, ölümünün yaxınlaşdığını gören qocalar onları diri-diri torpağa basdırmalarını xahiş etmişlər. Hətta indinin özündə də Hindistanda elə icmalar vardır ki, qocalar özləri könüllü şəkildə qəbiristanlığa gedirlər ki, orada ölsünlər.

Bütün bunlarla yanaşı, gənclər və yaşlılar arasında ikincilərin fiziki və əqli deqredasiyasına baxmayaraq hakimiyyət (bu ailə daxilində də olmaqla) uğrunda mübarizə getmişdir.

«İctimai həyatın arenasından getmək istəməyən, öz yerlərini gənclə-

rə vermək istəməyən qocalar yalnız siyasətdə, sosial həyatda, məişətdə deyil, hətta ailə münasibətlərində də bu mövqeni seçirlər». Belədə qocalara hörməti, onların müdrikliyinə, təcrübəsinə istinad etməyi onlara qarşı qəddarlıq göstərilməsi əvəz edir.

1930-cu illərdə Afrikada işləmiş M.Vilson yazır ki, orada xeyli qocalmalarına baxmayaraq başçı və onun həmyaşıdları öz hakimiyyətlərini davam etdirməkdə idilər. Onlar gənc qızlarla evləndikləri halda oğlanları subay gəzir, evlənmək hüququndan məhrum edilirdilər.

Yaşlıların psixoloji xüsusiyyətlərindən biri də onlar üçün mənəvi normaların itirilməsidir. Tədricən onlarda utancaqlıq hissi itir.

Ailədaxili münasibətlərdə «atalar və oğullar» problemi daim olmuşdur. Bunun başlıca səbəblərindən biri də atanın qəddarlığı, avtoritarlığı, oğulun şəxsiyyətini alçaltmaqla bağlıdır. Bu, əvvəlcə gizli, daha sonra açıq-açıqına konfliktə, nifrətə səbəb olur. Kriminoloq D.A.Şestanov ata və oğulun qarşılıqlı münasibətlərinin pozulmasının faciəli sonluqla bitdiyini göstərir. Oğul evdən gedir, silahlı banda yaradır, böyük miqdarda pul ələ keçirmək üçün bir neçə cinayət törədir. Məhkəmədə müttəhim kürsüsündə əyləşən oğul tutduğu işlərin baskarı kimi atasını

göstərir. Atasının hələ uşaqlıqdan ona qarşı qəddarlıq etdiyini, pul vermədiyini, yoldaşları ilə əylənməyə qoymadığını bildirir. Bütün bunlardan bezən oğul evi tərk edir və taleyi məlum sonluqla bitir.

Atalar və oğullar problemi Z.Freydin psixoanalitik tədqiqatlarında da başlıca yer tutur. Z.Freyd ata və oğulun qarşılıqlı münasibətini gənc yevrey oğlanın yuxusu əsasında şərh edir.

Ata xeyli müddətdir ki, xəstədir. Ona qulluq edilməsi və müalicəsi oğulun xeyli pul xərcləməsinə səbəb olur. Lakin oğul heç vaxt təkminini itirmir və bütün bunların tezliklə sona yetməsinə arzulamır. Əksinə, fəxr edir ki, atasına qulluq etməklə yevrey qanunlarına tamamilə riayət etmiş olur. Z.Freyd sübut etməyə çalışır ki, əslində oğulun beynindən tamamilə əksinə olan fikirlər keçir. Oğulun atasının ölümünü arzulaması allah qorxusunun təsiri altında halına yanma formasında maskalanmağa səbəb olur. Oğulun atasına qarşı şüuraltı düşmənçilik hissi hələ uşaqlıqdan təşəkkül tapmışdır. Atasının xəstələnməsi isə şüuraltı sferadan maskalanmış formada şüurlu sferaya keçir.

Deyirlər ki, ürək heç vaxt qocalmır, qocalan yalnız bədəndir. Yaşlaşmasına baxmayaraq insan gənclik emosiyalarından xilas ola bilmir.

Burada da konflikt meydana çıxır. Orqanizmin fiziki qocalması ilə insanın arzu və həvəsi arasında daim bir ziddiyyət özünü göstərir. Bu mənada O.Uayldın fikirləri maraqlıdır: «Faciə onda deyil ki, qocalasan, faciə ondadır ki, cavan qalasan».

Kişilər və qadınlar qocalma prosesini fərqli şəkildə yaşayırlar. Qadınlar həyatda daha dözümlüdürlər və cəmiyyət həyatında ekstremal vəziyyətlə daha az üzləşirlər. Kişilərlə müqayisədə bütün yaş dövrlərində qadın ölümü üç-dörd dəfə azdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, qadınlar yaşlaşdıqca daha müstəqil, aqressiv və fəal olurlar. Kişilər isə əksinə, yaşlaşdıqca passivləşir, başqalarından daha çox asılı olurlar.

Kişilər yaşlaşdıqca daha çox çalışırlar ki, sağlamlıqlarını və fiziki imkanlarını qorusunlar. Yaşlı qadınlar isə, ilk növbədə, xarici görünüşlərini, cazibədarlıqlarını qorumağa çalışırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, psixoloji baxımdan qadınlar kişilərə nisbətən qocalığa daha həssas yanaşırlar. Onları daha çox qorxudan odur ki, kişilərin onlara marağı itə bilər.

«Qocaldığınızı nə vaxt hiss etdiniz?» – sualına 60 yaşlı qadın belə caab verir: «Avtobusda mənə yer verildilər və dedilər ki, nənə, buyur əyləş. Mən nəinki həmin günü, hətta saatını da yadda saxladım. Evə

gəldim və qızıma dedim ki, daha qocalmışam. Amma bu vaxta qədər elə bilirdim ki, hələ cavanam».

Maraqlıdır ki, qadına cavan və cazibədar olduğunu bildirdikdə, cazibədarlığını saxladığını söylədikdə doğrudan da o, ən azı psixoloji cəhətdən cavan qalır. Əksinə, qocaldığını, zahiri görkəminin pis olduğunu söylədikdə qadın qocalır.

30 illik ailə həyatı yaşamış 62 yaşlı qadın etiraf edir ki, əri daim onun zahiri görünüşünü, yerişini ələ salıb, qocaldığını deyib. Nəticədə 40 yaşında o özünü tamamilə qoca hesab edirmiş. Digər bir qadın isə bildirir ki, 50 yaşında özünü tamamilə qocalmış hiss edirdi. Hesab edirdi ki, daha yaşamağa dəyməz.

Hesab edirlər ki, bioloji baxımından da qadınlar gec və tədricən qocalırlar. Yaşlılıq dövründə qadın orqanizmi kişilərlə müqayisədə 5-7 yaş cavan qalır və bu, bütün ömrü boyu belə olur.

Maraqlıdır ki, yaşlıların öz sağlamlıq durumu barədə fikirləri tamamilə fərqlidir və onların fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bizim 96 nəfər yaşlı kişi və qadınla apardığımız söhbət zamanı məlum oldu ki, sağlamlıq durumunda problemləri olan şəxslər əsasən vəziyyətlərinin yaxşı və yaxşıya yaxın olduğunu bildirmişlər. Sağlamlıq durumu yaxşı olanlar isə sağlamlıqları ilə bağlı

şikayətlənmişlər. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yaşlıların sağlamlıq durumu barədə fikirləri əslində olduğundan yox, özünüqiy-mətləndirmədən daha çox asılıdır.

Digər mühüm bir cəhət isə on-dan ibarətdir ki, insan yaşlaşdıqca onun fərdiyyəti, fərdi xüsusiyyətləri daha bariz şəkildə özünü təzahür etdirir. Məhz buna görə də insanlar yaşlaşdıqca həyata baxışı dəyişir, yəni həyata yeni gözlə baxır. Bir çoxu yeni yaradıcılığa başlayır: şəkil çəkir, şeir yazır və s.

Psixoloqların çoxsaylı tədqiqat-ları sübüt edir ki, yaşlı adamlarda za-man qavrayışı dəyişir. Onlar hesab edirlər ki, vaxt çox sürətlə gedir. Elə bu səbəbdən də onlar tələsirlər və bu zaman hətta özlərinə zərər gətir-rən addımlar atırlar.

Yaşlıların sosial-psixoloji vəzi-yəti eyni zamanda cəmiyyətdə ge-dən proseslərdən, daha çox ailədəki psixoloji mühitdən asılıdır. Bir çox hallarda maddi təminat, yaxşı məi-şət şəraiti olduqda, övladlarının, nə-

vələrinin əhatəsində olduqda belə yaşlılarda həyatdan bir narazılıq özü-nü göstərir. Bununla belə, müşahi-dələr göstərir ki, qocalığı təmin edi-lən yaşlılar psixoloji baxımdan ra-hatlıq tapırlar. Onlar keçdikləri həyat yolu, özlərinin hələ lazımlı olduqla-rı barədə danışmağı xoşlayırlar. Bu xüsusilə onlar özlərinin müdafiəsini gördükdə ətrafdakıların qayğısı ilə əhatə edildikdə özünü göstərir.

Yaşlıların ən çox ehtiyacları on-larla ünsiyyətin qurulması və onların məsləhətlərinin dinlənilməsidir. Yaxşı olar ki, ətrafdakılar, qohumlar süni şəkildə olsa belə onların «vacib məsləhətlərini» dinləsinlər və onun faydalı olduğunu qeyd etsinlər. Belədə yaşlılar özlərinin hələ də la-zımlı olduqlarını düşünür və özlərini xoşbəxt hesab edirlər. Yaşlı adama psixoloji baxımdan ən çox lazım olan odur ki, o, hələ də lazımdır, onun ağına, təcrübəsinə ehtiyac var. Bunun əksi olanda yaşlı adam özünün sosial mahiyyətini tədricən itirir, bioloji varlığa çevrilir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Etnik psixolo-giya məsələləri. Bakı: Elm və hə-yat, 1996, 202 s.

2. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji prob-lemləri. Bakı: Azər nəşr, 1981, 190 s.

3. Əlizadə Ə.Ə. Güzəran psixolo-giyası. Bakı: Ünsiyyət, 1995, 304 s.

4. Бромлей Ю.В. Етнос и этно-графия. М.: Наука, 1973, 283 с.

5. Васильцова З.П. Мудрые за-поведи народной педагогики. М.: Педагогика, 1983, 137 с.

6. Волков Г.Н. Етнопеддагогика. М.: Знание, 2000, 306 с.
7. Гребенников И. В. Воспитательный климат семьи. М.: Знание, 1976, 40 с.
8. Кукушкин В.С., Столяренко Л.Д. Етнопеддагогика и этнопсихология. Ростов на Дону: Просвещение, 2000, 196 с.
9. Левкович В.П., Кузмицкайте Л.Д. Формирование этнического сознания подростка в семье // Психологический журнал, 1992, № 6, с. 35–42
10. Этика и психология семейной жизни / Под. ред. И.В.Гребенников. М.:Просвещение, 1984, 256 с.

РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ЗАРОЖДЕНИИ КОНФЛИКТОВ МЕЖДУ ПОКОЛЕНИЯМИ

АБСТРАКТ

В статье отмечается зависимость социально-психологического состояния пожилых людей от процессов, происходящих в обществе, а также психологической среды в семье. Во многих случаях, даже при нормальном материальном обеспечении, хороших бытовых условиях и находясь в окружении детей и внуков, пожилые люди выказывают недовольство. Проведенные по этому поводу наблюдения показывают, что люди, старость которых обеспечена, находятся в удовлетворительном с психологической точки зрения положении. Они любят говорить о пройденной жизни, о своей потребности. Это особенно ярко выражается, когда они чувствуют защиту и заботу окружающих.

В статье отмечается, что пожилые люди больше всего нуждаются в общении и прислушиванию к их советам. Необходимо, чтобы окружающие пожилых людей родственники «прислушивались» к их «нужным советам» и отмечали их полезность. В таком случае, пожилые люди чувствуют себя востребованными и счастливыми. С психологической точки зрения пожилой человек больше всего нуждается в чувстве востребованности его ума, опыта. В противном случае, они теряют свою социальную сущность и превращаются в биологическое существо.

ROLE OF PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE CREATION OF INTERGENERATIONAL CONFLICTS

ABSTRACT

It is noted in the article that social-psychological conditions of the children depend on the process existing at society, as well as, psychological atmosphere of family. In many cases, though there is enough financial provision, good housing conditions, and children, grandchildren have good life conditions, there seems that old people are dissatisfied from something in life. However observations show that old people provided with all condition also find comfortability from psychological point of view. They don't like to speak about the life style which they have chosen, and their being yet necessary. This specially shows itself when they are surrounded with the care of the people around them when they defend themselves.

At the same time it is noted in the article that the most needs of old people are to build up communication with them and to listen to their advices. It should be better that the surrounding people, relatives listen to their advices "which they consider important" and note that they are very useful even in artificially. In this case old people think that they are necessary for life and for that reason they feel themselves happy. The most thing which old people needs from psychological point of view is that he/she thinks that he/she is still needed and there is great need for their experience and wisdom. But in cases opposite to the above mentioned ones, the old people gradually loss their social activeness and turns into biological creature.

Məqalə BDU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi R.H.Qədirov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 26 sentyabr 2013-cü ildə daxil olmuşdur

YENİYETMƏLƏRİN PSIXOLOJİ İNKİŞAFINDA EMOSİYANIN ROLU

İradə Hüseynova

ARTPI-nin fəlsəfə doktoru proqramı

üzrə doktorantı

SDU-nun pedaqogika vəpsixologiya

kafedrasının baş müəllim

E-mail: psy2008@mail.ru

Açar sözlər: *anatomik fizioloji xüsusiyyətlər, təmələmosiyalar, diferensial nəzəriyyə, mənfi emosiyalar, müsbət emosiyalar*

Ключевые слова: *физиолого-анатомические особенности, основные эмоции, теория дифференциации, отрицательные эмоции, положительные эмоции*

Key words: *nothomoc-physiological characteristics, basic emotions, the differential theory, negative emotions, positive emotions*

Elm və texnikanın, informasiya axınının sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə insan amili, onun psixoloji sağlamlığının qorunması xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu istiqamətdə aparılan sistemləşdirilmiş tədqiqatlar göstərir ki, son dövrlərdə insanların psixoloji, mənəvi və fiziki inkişafında ciddi pozuntular yaranmışdır. Bu baxımdan insanların psixoloji inkişafının öyrənilməsi və bu prosədə ciddi problemlər yarada biləcək qüsurların vaxtında aradan qaldırılması elm üçün həmişə vacib olan məsələlərdən hesab olunur. Bir sıra tədqiqatçılar şəxsiyyətin formalaşması prosesini öyrənmək məqsədi ilə onları yaş mərhələlərinə bölərək hər bir yaş dövrü üzrə tədqiqatlar aparmışlar. Hər yaş

dövrünün psixoloji baxımdan özünəməxsus çətinlikləri vardır, lakin yeniyetməlik yaş dövrü digərləri ilə müqayisədə daha mürəkkəb bir mərhələdir. Bunun əsas səbəbi kimi onun keçid dövrü olmasını uşaqlıqdan yetkinliyə qədəm qoymasını göstərmək olar. Uşaqlıq ötüb keçmiş, yetkinlik isə hələ başlamamışdır. Bu səbəbdən də bu mərhələ qeyri-bərabər inkişaf ilə seçilir.

Bildiyimiz kimi yeniyetməlik yaş dövrü 11–12 yaşdan, 14–15 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrü psixoloqlar “keçid dövrü”, “çətin dövr”, “böhran dövrü” adlandırırlar. Bütün bu kimi adların verilməsi təbii haldır, çünki uşaq öz həyatının bir mərhələsindən digərinə, yəni uşaqlıqdan

yaşlılığa keçir. Bu zaman onda fiziki, psixi və mənəvi inkişaf sürətlə həyata keçir. Ümumiyyətlə, bir yaş dövründən digərinə keçid mərhələsinin hər birinin özünəməxsus çətinlikləri vardır. Bunun səbəblərindən biri də orqanizmdə anotomik-fizioloji dəyişikliklərin baş verməsi ilə bağlıdır. “Yeniyyətlik yaş dövründə də bir sıra anotomik-fizioloji xüsusiyyətlər özünü kəskin göstərir: boy çox sürətlə artır, ətraflar daha intensiv böyüyür, döş qəfəsi və çanaq isə inkişafdan geri qalır. Buna görə də, yeniyyətlərin çoxunu mütəssir edən yöndəmsizlik təsəvvürü yaranır. Bundan başqa skletin intensiv sümükləşməsi gedir, əzələ aparatı təkmilləşir, ürək-damar sisteminin yaşla əlaqədar uyğunsuzluğu müşahidə olunur. Ürəyin qüvvəsi, həcmi artır, damarların diametri isə inkişafdan geri qalır. Bu tez-tez qısamüddətli qan dövrünü pozuntularına səbəb olur. Arterial təzyiq yüksəlir, ürək fəaliyyəti gərginləşir, baş gicəllənmə, baş ağrıları, tez yorulma, bayılma halları müşahidə olunur” [1,s.125] .

Bu dövrdə daxili sekresiya vəziləri intensiv fəaliyyətə başladığından sinir sisteminin funksional pozuntuları meydana çıxmağa bilər. Bu, yüksək oyanıqlıq, əsəbilik, həyəcanlanma, coşğun affektiv reaksiyalar şəklində özünü büruzə verir. “Cinsi yetişmə, cinsiyyət vəzilərinin fəaliyyətə baş-

laması yeniyyətlərin fiziki inkişafının vacib amillərindəndir. Cinsi meyil oyanır, əks cinsə maraq artır” [1,s.126]. Bütün bu dəyişikliklərin baş verməsi nəticəsində yeniyyətlərdə tez yorulma, hövsələsizlik, əsəbilik və s. kimi hallar baş verir.

Yeniyyətlik yaş dövründə psixi inkişafda da dəyişikliklər baş verir. Belə ki, ixtiyari diqqət, məntiqi həfizə, mücərrəd təfəkkür, təxəyyül inkişaf edir. Həm anotomik-fizioloji, həm də psixi, mənəvi inkişaf getdikcə emosiya və hisslərdə də diqqəti cəlb edən dəyişikliklər yaradır. Bu dəyişikliklər bir sıra əlamətlərlə təzahür edir. Belə ki, yeniyyətlərdə aqressivlik, özünə qapanma, təşviş, qorxu, həyəcan, dalğınlıq və s. kimi hallar baş verir. Bunlarda onun psixi xassələrinə, xüsusəndə xarakterinə öz təsirini göstərir.

Qeyd etdiyimiz kimi yeniyyətlərin psixoloji inkişafında digər amillərlə yanaşı emosiya və hisslər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Emosiyalar insan davranışını tənzim edən psixi fəaliyyət formasıdır. İnsan emosiya və hisslərinin təsiri ilə gündəlik həyatında rastlaşdığı fiziki, psixoloji, sosial gərginlikdən azad olur və ya əksinə, ömürlük bu gərginliyin əzabından yaxa qurtara bilmir. Emosiya və hisslər orqanizmin mühitə uyğunlaşmasında böyük rol oynayır. Emosiyalar orqanizmdə

və ətraf mühitdə gedən dəyişikliklər nəticəsində yaranır və bu dəyişikliklər haqda insana siqnal verir. Emosiya insanın davranışına istiqamət və qüvvət verir. Fəaliyyəti çətinləşdirən və ona mane olan təsirləri dəf etməyə imkan verir. Orqanizm və mühitin qarşılıqlı əlaqə və təsiri prosesində müsbət emosiyalar gərəkli vərdiş və hərəkətlərin yadda qalmasına səbəb olur, mənfi emosiyalar isə orqanizmi zərərli təsirlərdən uzaqlaşmağa vadar edir. Ümumiyyətlə emosional hissələrin yerinə yetirdiyi funksiyalar bir-biri ilə vəhdət təşkil edir.

Psixoloqlardan Ceyms və Lengenin fikrinə görə emosiyalar bədəndə baş verən fizioloji proseslər nəticəsində yaranır. Yəni fizioloji proseslər emosiyaların nəticəsi yox, əsas mənbəyidir. İnsan bədənində baş verən fizioloji prosesləri yaşadığında o, emosiya keçirir. Psixoloji araşdırmalarda aşağıdakı fundamental emosiyalar müəyyən olunmuş və təsvir edilmişdir: maraq, sevinc, heyrət, kədər, qəzəb, nifrət, həqarət, qorxu, həya, günah, həyacan, əzab” [2,s.358].

Emosiyaların differensial nəzəriyyəsinə görə insanda bir neçə təməl əsas emosiya vardır. Hər bir təməl emosiyanın özünəməxsus daxili mexanizmi və ifadə forması vardır. Təməl emosiyalar insan həyatının əsas motivasiyasını təşkil edir. Bu emosiyalara ona görə təməl emosiyalar deyir

ki, onların hər birinin xüsusi sinir aparatı, səciyyəvi ifadəli hərəkətləri və subyektiv yaşama forması vardır. Təməl emosiyalar irsi xarakter daşıyır və bir-birindən mədəni inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün xalqlarda vardır. Lakin bu emosiyaların təzahüründə sosial və mədəni amillər xüsusi rol oynayır. Hər bir xalqın özünəməxsus təzahür formaları vardır. Təməl emosiyalar aşağıdakılardır:

1) Maraq-insanın ən çox keçirdiyi müsbət emosiya. Bu emosiya təlimin yaradıcılığa meylin, vərdişin, bacarıqların əldə edilməsinin motivini təşkil edir.

2) Sevinc – çox arzu edilən, istənilən bir emosiya. Bu emosiyanı keçirən adam özünü əzimli, arxayın, qiymətli və sevilən bir adam kimi hiss edir.

3) Təəcüb – tam şəkildə emosiya deyildir. Emosional əlamətlərə malikdir. Başqa emosiyalardan fərqli olaraq ani keçici haldır. Bu emosiya qəflətən insana təsir edən hadisələr nəticəsində yaranır. Təəcüb sinir sistemini əvvəlki emosiyalardan azad edir və bütün koqnitiv prosesləri obyektə yönəldir.

4) Dərd, izzət – bu emosiyalar zamanı insan ruhdan düşür, tənhalıq hiss edir, insanlarla əlaqəsi kəsilir, özünə yazığı gəlir.

5) Qəzəb – bu emosiya yanaşdıqda qan beyinə vurur, üz qızarıb

yanır, əzələlər gərginləşir və insan özünə inam, əzimlilik, qüvvə və cəsurulluq hissi keçirir.

6) İyrənmək – çox vaxt qəzəblə bir yerdə yaranır. Lakin özünəməxsus yaranma tərzidir. Psixoloji və fiziki cəhətdən köhnələn hər bir şey insanda iyrənmək hissi yaradır.

7) Nifrət hissi – bu hiss çox vaxt qəzəb və iyrənməklə birlikdə baş verir. Bu üç emosiyaya bəzən düşmən üçlük adı verilir. Nifrətin qorxulu cəhəti onun soyuq emosiya olmasıdır.

8) Qorxu hissi – bu emosiya hamıya tanışdır və müəyyən dərəcədə insan üçün zərərli emosiyadır. Qorxudan insan xəstələnə və ya ölə bilər. Qorxu real və ya xəyali təhlükə nəticəsində yaranır. Qüvvətli qorxu emosiyası qətiyyətsizliyə və fikirlərə səbəb olur.

9) Həya hissi – bu emosiya insanın sosial əlaqələrə olan tələbatından yaranır. Bu emosiya bir tərəfdən insanın inkişafına mane olur. Digər tərəfdən insanın özünə hörmətini qoruyub saxlayır.

10) Günah hissi- əvvəlki hiss ilə bağlıdır. Bəzi alimlərin fikrinə görə bu emosiya həya, qorxaqlıq hissindən müxtəlif cəhətləridir. Lakin həya ilə günah hissi arasında fərq də çoxdur. Hər bir səhv həya hissindən səbəb olur. Günah hissi isə əxlaqi, etiq dini əhəmiyyəti olan səhvlər zamanı, yəni

insan məsuliyyət hiss edərkən yaranır.

Bundan başqa kompleks emosiyalarda vardır ki, bu emosiyalar daha dərin iz buraxaraq şəxsiyyətin inkişafına ciddi təsir göstərir. Kompleks emosiyalar iki və daha çox təməl emosiyanın birləşməsindən, onların tez-tez təkrar olması nəticəsində insanın emosional xüsusiyyətləri əmələ gəlir. Bu xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsində irsiyyətin və mühitin də rolu vardır. Kompleks emosiyalar aşağıdakılardır:

1) Depressiya və ya bədbinlik. Bu kompleks emosiya bir sıra emosiyanın birləşməsindən əmələ gəlir. Depressiya keçirən adam özünü pis hiss edir. Üzgünlük, yorğunluq və s. hallar keçirir.

1) Sevgi, məhəbbət emosiyası-məhəbbət emosiyasının müxtəlif növləri var. Məsələn; ana-ataya, bacıya, qardaşa olan məhəbbət sevgiliyə olan məhəbbətdən fərqlidir.

2) Düşmənçilik emosiyası – bu emosiya insanın təcavüzkarlıq xüsusiyyətinin əsasını təşkil edir və çox vaxt təcavüzkarlığa səbəb olur. Düşmənçilik emosiyasında bir neçə emosiya birləşir: qəzəb, nifrət kin və s.

3) Həyəcan, təşviş emosiyası – bu emosiyanı keçirən insan iztirab çəkir. Bu emosiya qorxu, dərd, həya, günah və s. emosiyalarının birləşməsindən əmələ gəlir. Kompleks emosi-

yalar arasında düşmənçilik və həyəcan, təşviş emosiyalarını insan həyatı üçün, onun psixi və somatik sağlamlığı üçün ən təhlükəli emosional hiss hesab etmək olar.

Yeniyetmələrin psixoloji inkişaf mərhələsində, onun emosional hissələrinin formalaşması daimi nəzarət tələb edir. Ona görə ki, emosiyalar birbaşa beyn ilə əlaqədardır.

Yuxarıda sadalanan emosional hissələrin, xüsusilə də kompleks emosiyaların hər birinin yeniyetmələrin psixoloji inkişafına spesifik təsiri vardır. Bu təsir məlum olduğu kimi mənfi və ya müsbət ola bilər. Müsbət emosiya kimi marağ, sevinc, qəzəb və s. göstərmək olar. Bu emosiyalardan qəzəb emosiyası həm ziyanlı, həm də üstün keyfiyyətə malikdir. Qəzəb emosiyasının üstünlüyü ondadır ki, qəzəblənmə nəticəsində acizlik, inamsızlıq, özünü aşağı qiymətləndirmə, zəiflik yeni hissələrlə: özünəinam, əzmlilik, qüvvə, cəsurluq və s. hissi ilə əvəz olunur. İnsanın həyatında canlanma, marağ, həvəs, qurub yaratmaq həvəsi yaranır. Bu emosiyanın fəaliyyəti zamanı qan dövranının fəaliyyəti sürətlənir, əzələlər genişlənir, fizioloqomik dəyişikliklər baş verir; sinə önə qabarıq, çiyinlər dikəlib arxaya dartılır, alın nahıyyə yuxarıya doğru dartılır, beyin qabığına qırıqlar yaranır. Bu zaman insanı zəif, aciz edən emosional hissələrlə;

dərd, qorxu, həyə və s. əlaqə kəsilir və birbaşa beyinin sol yarımkürəsi, koqnitiv şöbə ilə əlaqə yaranır, idrak proseslərinin fəaliyyətində aktivləşmə gedir. İdrak prosesləri həyəcan, təşviş emosiyalarının yaratdığı maneələrdən azad olur və nəticədə şəxs öz daxili potensialını düzgün formada ifadə etmək imkanına malik olur. Qəzəb emosiyası fəaliyyəti nəticəsində qələbə qazanmış idmançıları, döyüşlərdə qəhrəman adına layiq görülmüş milli qəhrəmanları nümunə göstərmək olar. Lakin unutmamaq olmaz ki, qəzəb emosiyası aqressiv hissələr üzərində yaranarsa bu xoşagəlməz nəticələrə də səbəb ola bilər. Məsələn cinayətkarlıq, intihar və s. Qəzəb emosiyasını depressiyaya, nevrozlardan nevrasteniyaya məruz qalmış yeniyetmələrə psixoloq, müəllim, valideyin pozitiv hissələr üzərində düzgün tətbiq edərsə uğurlu nəticə əldə etmək olar.

Digər müsbət emosiyalardan ən səmərəlisi kimi sevinc və məhəbbət emosiyasını göstərmək olar. Bu emosiyaları yeniyetmələrdə yaratmaqla onları psixoloji gərginlikdən, komplekslərdən azad edərək özünü əzmlili, arxayın, qiymətli, sevilən, gərəkli bir insan kimi hiss etmələrinə yardımçı olmaq olar. Yeniyetməlik yaş dövründə ən çox bu emosiyalara ehtiyac duyulur. Qəm, kədər, nifrət, kin, həyəcan, təşviş kimi mənfi

emosiyaların yaratdığı neqativləri ən çox sevinc və məhəbbət kimi müsbət emosiyalar aradan qaldıra bilər. Adları sadalanan mənfi emosiyaların psixikaya ciddi təsiri vardır. Mənfi emosiyalar psixi pozuntuların yaranmasına səbəb olur. Həyat ahəngi pozulur, xəstəliklər artır, ömür qısalır. Mənfi emosiyalar yeniyetmələrdə deviasiyaların sürətli inkişafına səbəb olur.

Qeyd olunduğu kimi emosiyalar arasında kompleks emosiyaların yeniyetmələrin psixoloji inkişafında rolu böyükdür. Bunlardan mənfi emosiya kimi ciddi fəsadların yaranmasına səbəb olan həyəcan, təşviş kompleks emosiyasını göstərmək olar. Bildiyimiz kimi bu emosiya qorxu, dərd, həya, günah və s. emosiyalarının birləşməsindən əmələ gəlir. Kiçik yaş dövrlərində nəzərə alınmayan həyəcan, təşviş kompleks emosiyaların törətdiyi fəsadlar yeniyetməlik yaş dövründə təzahür edir. Belə ki, yeniyetmədə müxtəlif formada fobiyalar, özünəqapanma, özünü aşağı qiymətləndirmə, inamsızlıq, intihara meyillik və s. Yeniyetmələrdə fobiyalar arasında ən çox rast gəlinəni sosial fobiya olan intellektual ünsiyyət fobiyasıdır ki, bu da onun psixi inkişafında qüsurların yaranmasına səbəb olur. İntellektual ünsiyyət fobiyası olan yeniyetmə daha çox özünə qapanan olur. Ünsiyyət-

dən qaçır, özünün var olduğunu gizlədir. Məktəbdə təlim zamanı dərslərə hamıdan mükəmməl hazır olduğu halda belə, lövhəyə çıxaraq öz biliyini göstərə bilmir. Başqasının dediklərini təsdiqləyərək mən də onu demək istəyirdim deyərək özü-üzünə söyləyir. Bir növ əksədəyə bənzəyir. Öz daxili potensialını üzə çıxararaq ətraf mühit tərəfindən düzgün qiymətini ala bilmir. Ətraf mühitin onu aşağı qiymətləndirməsi ilə qarşılaşaraq əzab çəkir. Ünsiyyətdə nitq böyük rol oynayır. İntellektual ünsiyyət fobiyası nitqi inkişafdan saxlayır. İdrak proseslərində ciddi qüsurların yaranmasına səbəb olur. Təfəkkürdə ləngimə, qavramada, yaddaşda zəiflik yaranır. Təlimin mənimsənilməsi keyfiyyəti aşağı düşür. İntellektual inkişaf geri qalır. Daha çox instinktiv meyillər inkişaf edir.

Təşviş, həyəcan kompleks emosiyası yeniyetmələrdə yaddaş, intellekt, təfəkkür, diqqət, iradə, davranış, meyillər, düşüncə pozuntularını yaradır. Onları daha çox devianslaşmağa təhrik edir (suisidal davranış, intihar, alkoqalizm, narkomaniya, cinayətkarlıq). Autist yeniyetmələrdə təşvişin, həyəcanın dərəcəsinin aşağı endirilməsi xəstənin vəziyyətini yüngülləşdirə bilər.

Digər emosiyalarında psixi inkişafa özünəməxsus təsiri vardır. Deyilənlərə yekun olaraq qeyd etmək

istəyirəm ki, yeniyetmələrin psixi inkişafında onların emosional hissələri nəzərə alınmalı və daimi diqqətdə olmalıdır. Tərbiyə, təlim, təhsili ilə məşğul olan şəxslər deyilən bu fikri düzgün formada həyata keçirsələr

yeniyetmələrin emosiya və hisslərini formalaşmasına yardımçı olaraq onlarda yaranan psixi pozuntuları aradan qaldırılmasına köməklik edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılov N.V., İsmayılov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, Marif,2002, 415s.

2. Qədirov Ə.Ə., Məmmədov İ.N. Yaş psixologiyası. Bakı, Marif,1986, 194 s.

3.Изард К. Психология эмоций. С-П, Питер, 2000, 125s.

4. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. С-П, Питер 2001, 2002, 220s.

**РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ЧУВСТВ
В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ПОДРОСТКОВ**

АБСТРАКТ

В статье сделана попытка исследования роли влияния эмоциональных чувств на психологическое развитие подростков. Здесь заостряется внимание на то, что отрицательные эмоции приводят к нарушению психики подростков. Автор статьи считает, что эмоциональные чувства и их постоянная внимательная профилактика у подростков должны быть всегда в центре наблюдений. В процессе формирования подростка и его утверждения в обществе отрицательные эмоции грусти и горя являются большим препятствием. Они фактически становятся толчком для агрессии, одиночества, насилия. Это приводит к страшным последствиям. Именно эти отрицательные эмоции и являются причиной возникновения психологических проблем у подростков. Комплекс отрицательных эмоций-зависть, злоба, ненависть-становятся причинами появления психологических нарушений. Эмоциональный страх тоже одна из причин психологического нарушения подростка. Чувство страха проявляется в последствии в виде невроза. На основании этого в процессе формирования психики подростка нельзя оставлять без внимания и процесс формирования у них чувств и эмоций.

**THE ROLE OF EMOTIONAL FEELINGS
IN THE ADOLESCENTS PSYCHOLOGICAL
DEVELOPMENT**

ABSTRACT

In the article researched the role of emotional feelings in the adolescent psychological development. It is noted that the negative emotions are the main reason for irregularities in the development of adolescents. It is recommended that the adolescents mental development and constant focus on the emotional feelings of the preventive measures should be taken into account. Negative emotions like grief, sorrow poses serious obstacles adolescents' formation and to have a place in society. So it trends to loneliness, aggressive urges. These are the results of serious consequences. One of the main causes of adolescent psychological problems are negative emotions. The complex negative emotions like hatred, jealousy, fits of anger are the main cause of psychological disorders. Fear emotion faces with more advanced teenagers' like flickering neurosis cases. All these justify that in the adolescents' psychological development formation of emotion and feelings should not be ignored.

Məqalə SDU-nun Pedaqogika və Psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür
Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 27 sentyabr 2013-cü ildə daxil olmuşdur

MİLLİ-ETNİK QRUPLARIN SOSIAL-PSIXOLOJİ XARAKTERİSTİKASI

Nərminə Qurbanova

*BDU-nun Sosial və Pedaqoji
psixologiya kafedrasının aspirantı*

E-mail: narminagurbanova@yahoo.co.uk

Acar sözlər: *milli – etnik qruplar, xalq, millət, etnos, milli xarakterin strukturu, etnik stereotiplər, milli özünədərk*

Ключевые слова: *национально – этнические группы, народ, нация, структура национального характера, стереотипы, национальное самосознание*

Key words: *national – ethnic groups, people, nation, the structure of national character, stereotypes, national identity*

Tarixi inkişaf prosesində formalaşan böyük sosial qruplar içərisində müxtəlif milli-etnik qruplar özünəməxsus yer tutur. Milli-etnik qrupların psixoloji xüsusiyyətləri müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunsa da, onun sosial-psixoloji cəhətləri sistemli tədqiq edilməmişdir. Milli-etnik qruplara nisbətən xalq, millət və etnos anlayışları daha çox tədqiqat obyektinə olmuş, problemin ayrı-ayrı cəhətləri xalq, millət və etnos sisteminə öyrənilmişdir. Məsələnin belə bir mürəkkəb metodoloji çərçivəyə düşməsinin bir sıra səbəbləri vardır.

Birincisi, digər sosial-psixoloji fenomenlərdən fərqli olaraq milli-etnik qruplar konkret elm sahəsində deyil, müxtəlif elmlərin kontekstində öyrənilməsidir.

İkincisi, sosial psixologiyanın və etnoqrafiyanın qovşağında müstəqil

elm sahəsi kimi yaranan etnik psixologiyanın bu məsələlərə daha geniş diqqət yetirməsidir.

Üçüncüsü, milli-etnik qrupların xalqların və millətlərin təşəkkülündə əsas vəsilə kimi götürülməsi və metodoloji istiqamətin bu sahəyə yönəldilməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, etnik psixologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi formalaşması millətlərin və etnosların psixoloji xüsusiyyətlərini dərinlən araşdırmağa metodoloji imkan yaratmışdır. Sosial psixologiyada, sosiologiyada və digər elm sahələrində isə böyük qruplar kimi milli-etnik qruplar fraqmentar şəkildə öyrənilmişdir.

Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, aparılmış tədqiqatlarda (2;6;7) bəzi hallarda, ümumiyyətlə, etnopsixologiya sosial psixologiyanın tərkib hissəsi kimi götürülür və

bu sahəyə müstəqil elm sahəsi kimi baxılmır. Bunun başlıca səbəblərdən biri etnopsixologiyanın tədqiqat dairəsinə daxil olan problemlərin sosial psixologiya tərəfindən də tədqiq edilməsidir. Məhz belə metodoloji yanaşmanı əsas götürərək, sosial psixologiyada və etnik psixologiyada aparılmış tədqiqatların vahid rakursdan nəzərdən keçirilməlisini məqsəduyğun hesab edirik.

Etnik psixologiyanın problemləri müəyyən edilərkən diqqət mərkəzində etnik qrup kimi millətlərin psixologiyasının öyrənilməsi daha çox dominantlıq təşkil edir. Lakin, millətin etnik ümumilik kimi tarixi inkişafın nisbətən sonrakı mərhələlərində yaranacağını və kapitalist münasibətlərinin formalaşması ilə bərqərar olduğunu da unutmaq olmaz.

Ə.S.Bayramovun göstərdiyi kimi, «bəzi mütəxəssislər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, əgər mütəxəssis olmayan hər hansı ziyalıdan soruşulsa: etnik psixologiya nədir? O, cavab verər ki, etnik psixologiya etnosların və xalqların psixologiyasını öyrənən elmdir. Amma psixoloqun və ya etnoloqun həmin suala cavabı o qədər də müəyyən və dəqiq olmayacaqdır. Çünki həmin elmin anlayışları məsələsinə dair yekdil fikir yoxdur (2, s.19).

Bununla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, müasir cəmiyyətdə millət etnik ümumiliyin daha geniş forması kimi

özünü göstərirsə də, milli-etnik qruplar da tarixin arxivinə hələ verilməmişdir və onlar da bugünkü cəmiyyətdə mövcuddurlar və özlərinin fəaliyyəti ilə ciddi tədqiqat obyektinə çevrilə bilərlər və çevrilməlidirlər. Bütünlüklə məsələləri millətin psixologiyası üzərinə qoymaq və bununla milli-etnik qrupların tədqiqatından kənar qalmasına yol vermək olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, millətin özü bilavasitə milli-etnik qrupların inteqrasiyasından və birləşməsindən ortaya çıxmışdır. Başlıcası isə, digər münasibətləri kənara qoysaq, millətin əsasında məhz milli-etnik qrupların təşəkkülü dayanır.

Bu problemlərin qeyri-dəqiqliyindən danışan A.Andreyeva onlara aydınlıq gətirməyə çalışır. O yazır: «Sosial psixologiyanın müvafiq bölməsində etnik qrupların psixologiyası haqqında danışarkən «etnik xarakterdən» deyil, «mili xarakterdən», etnik psixologiyadan deyil, milli psixologiyadan, milli özünüdərkdən, mili hisslərdən danışılır. Lakin bütün bu elementlər ictimai psixologiyada etnik qrupların tez-tez rast gəlinən analogi təzahüründən başqa bir şey deyildir (3,s.115).

Məlumdur ki, etnik qrupların tədqiqi ənənəsi V.Vundtan başlanır. V.Vundtun əsərlərindəki xalqların psixologiyası müəyyən etnik ümumiliyin təzahürü kimi təfsir olunur.

Məhz etnik qrupların psixologiyasının tədqiqat metodu etnik qrupların strukturuna daxil olan etnik miflərin, adət-ənənələrin və dilin öyrənilməsidir, etnik qrupların psixologiyasının, V.Vuntndan sonra Qərb psixologiyasında bu problemin qoyuluşuna və öyrənilməsinə müxtəlif yanaşmalar meydana çıxdı ki, onların içərisində mədəni – antropoloji yanaşma xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

Nəzərə almaq lazımdır ki, fərdin milli (etnik) mənsubluğu sosial psixologiya üçün müstəsna əhəmiyyətli hadisədir. Ona görə də, şəxsiyyətin formalaşdığı sosial və mədəni mühitdə bu elm sahəsi üçün ən mühüm amillərdəndir.

Etnik spesifikliyi müəyyən səviyyədə hər bir xalqın tarixi təcrübəsinə və bu təcrübənin fərd tərəfindən qavranılmasının məzmununa əsaslanması da buradandır. Bu proses fərdin sosiallaşmasında aparıcı xətdir. Məhz yaxın əhatələr – ailə, məktəb vasitəsilə şəxsiyyət milli mədəniyyətin spesifikliyini, adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini qavrayır.

Etnik ümumiliyin, o cümlədən milliliyin dərk olunması hər şeydən əvvəl konkret etnosun mövcudluğunun sosial tarixi şəraitindən çox asılıdır. İnsanların güzəran səviyyəsində şüurunda digər etnoslarda müşahidə olunmayan konkret etnik qrupa

məxsus bir sıra xüsusiyyətlər ayırd etmək olar.

Aparılmış tədqiqatlarla tanışlıq göstərir ki, milli-etnik qrupların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində daha çox diqqət xalqın psixi simasına yönəlmişdir. Ancaq bu anlayış konkret tədqiqat üçün asan anlaşılın məsələ deyildir. Ona görə də bu anlayışa ekvivalent ifadə tapmaq cəhdləri həmişə olmuşdur. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, millətin «psixi durumu» əvəzinə milli xarakter, milli mənlik şüuru anlayışları işlədilsin. Bunları isə sadəcə olaraq milli psixologiya anlamı ilə bütünlüklə əhatə etmək olar.

Sosial psixologiyada mürəkkəbləşmiş ənənələrə uyğun olaraq milli-etnik qrupların ümumiliyinin iki tərəfi fərqləndirilir:

- 1) Sabit hissə və ya etnosun sabit psixoloji strukturu – buraya milli və ya etnik xarakter, temperament, həmçinin adət və ənənələr daxildir;
- 2) Emosional sfera buraya milli və etnik hisslər daxildir.

Çoxsaylı ziddiyyətli fikirlərin olmasına baxmayaraq konkret tədqiqatlarda birmənalı olaraq milli xarakterin məzmununda ayrı-ayrı milli-etnik qrupların xarakterik xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edir (igidlik, əməksevərlik, dözümlülük və s.).

Etnik qrupların sabit birləşməsindən yaranan milli xarakterin mahiy-

yəti və təbiəti haqqında fikirlərdə çoxsaylı diskussiya yaradacaq problemlər özünü göstərir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

– milli xarakterin və konkret milli qrupların nümayəndələrinin xarakterinin uyğunluğu;

– müəyyən xarakter əlamətləri istisnasız yalnız bir milli qrupun mənavi sərvəti olması və başqalarında bu cəhətin özünü bütünlüklə göstərməməsi.

Aparılmış təhlillərə görə, milli xarakter psixi xassə, struktur kimi ancaq hansısa tipik əlamətin fiksasiyası kimi baxıla bilər və bu cəhət fərdi fəaliyyətdə deyil, bütöv qrupun fəaliyyətində təzahür edir. Bununla yanaşı, milli xarakterin tipik və ümumi cizgilərini ayırd edərkən onların ideallaşdırılması qəbul edilən deyildir. Bunun bir neçə səbəbi var :

Əvvəla, ona görə ki, real cəmiyyətlərdə və istənilən qruplarda insanlara həm milli, həm də sosial keyfiyyətlər müncər edilir.

İkincisi, müxtəlif qrupların milli xarakterində ayırd edilmiş istənilən cəhət yalnız həmin millətə aid edilə bilməz, onların hər biri ümumi insani keyfiyyət kimi səciyyələndirilir. Bir millətin əməksevər, digərlərinin isə tənbel və ya daha ünsiyyətə ehtiyacı olduğunu demək olmaz. Ona görə də hər hansı millətdə məxsusi keyfiyyətlər yığımindan deyil, həmin yığ

ğında bu keyfiyyətlərin hansının daha qabarıq özünü göstərməsindən və fərqli təzahüründən danışmaq daha doğru olardı.

Bu baxımdan psixoloji mənbələrdə tez-tez rast gəlinən analogi fikirləri birmənalı qəbul etmək olmaz. Məsələn, kim deyə bilər ki, ingilis yumoru özünəməxsus spesifikliyə malikdir. Deməli, başqa millətlərdə yumor hissi yoxdur. Və yaxud italyanların ekspansivliyindən tez-tez danışılır, amma ispanlar italyanlardan daha çox ekspansivdirlər. Milli-etnik xarakterin təzahür etdiyi əsas sfera müxtəlif fəaliyyətdə özünü göstərir ki, bu barədə fəaliyyətin məhsullarının təhlili əsasında müəyyən nəticəyə gəlinə bilər. Bununla yanaşı, millətin mədəni dəyərlərinin fərqliliyi, dil və incəsənət əsərlərinin yaradılmasındakı fərqlər də milli xarakterin spesifikliyindən xəbər verir.

Millət üçün dil mühümdür. Ona görə ki, dil yalnız milli xarakterin ötürücüsü deyil, həm də sosializasiya prosesinin özünəməxsusluğunu təzahür etdirmə vasitəsidir.

Sosial şəraitin dəyişməsindən asılı olmayaraq milli xarakter əlamətlərinin nisbiliyi nəsillərarası təcrübənin ötürülməsini təmin edən müəyyən inersiyanın yaranması ilə izah olunur.

Milli-etnik qrupların psixoloji strukturunda temperament və qabiliyyətlər də özünü göstərir. Lakin

sosial psixologiyada aparılmış tədqiqatlarda bu məsələlərə birmənalı aydınlıq gətirilməmişdir. Bəzi tədqiqatçılar etnik qruplar üçün milli temperament və ya qabiliyyətlərin ayırd edilməsini birmənalı şəkildə diktə edir, bəziləri isə bunu bütünlüklə təkzib edirlər. Bunun əsas səbəblərindən biri millət probleminə çoxsaylı və fundamental tədqiqatların həsr olunmasıdır.

Temperamentdən söhbət gedəndə müəyyən milli-etnik qruplara məxsus temperament tiplərindən deyil, temperament tiplərinin müəyyən birləşməsindən yaranan və spesifik təzahür edən temperament tiplərindən danışmaq lazımdır.

Bu məsələ qabiliyyətlərdə də eyni məzmunla malikdir. Müəyyən milli-etnik qruplara məxsus qabiliyyətlərdən danışarkən burada özünü siyasi arenada göstərən siyasi spekulasyiyadan, müxtəlif formalı şovnizmidən və millətçilikdən söhbət getməlidir.

Sosial psixologiya çərçivəsində ayrıca götürülmüş milli-etnik qrupların özünəməxsus qabiliyyətlərinin mövcudluğu hələ ki, sübut edilməmişdir. Lakin bu məsələlərdə bir qədər ehtiyatlı olmaq zəruridir. Ona görə ki, qabiliyyətlərin müəyyən edilməsi üçün bilavasitə qabiliyyət testlərindən istifadə edilir. Lakin həmin testlərdə heç olmazsa müəyyən

milli-etnik qrupların psixologiyasının, mədəni xüsusiyyətlərinin və mədəni şəraitin nəzərə alındığına zəmanət vermək çətinidir. Məhz buradan da qabiliyyət testlərinin nəticələrinin etibarlılığı aşağı düşür və onun müəyyən mədəniyyət üçün yaradılması zərurəti ortaya çıxır. Bunlar isə milli spekuliyasiya üçün zəmin yaradır.

Tədqiqatçılar (3;5;7) belə qənaətə gəlmişlər ki, qabiliyyət testləri öz-özlüyündə nəyin təbii imkanların nəticəsi olduğunun, nəyin isə təlim-tərbiyənin və gerçəkliyin təsiri ilə şərtlənməsini birmənalı şəkildə müəyyən edə bilmir və bu da onun sərhədlərinin məhdudlaşdırılmasına imkan vermir. "Bərabər mədəni imkanlar daxilində öz potensialını gerçəkləşdirməyin orta göstəricilərinə nail olmaq hər bir milli-etnik qrupun üzvü üçün, demək olar ki, eynidir" (4, s75). Ona görə də psixi xassənin struktur elementi kimi milli-etnik qrupun qabiliyyətləri çətin ki, bərabər səviyyədə olsun.

Burada daha bir məsələ qeyd olunmalıdır. Milli-etnik qrupların digər xüsusiyyətlərinin tədqiqinə də ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Çünki əldə olunmuş materiallar müxtəlif siyasi doktorinaların əlində sui-istifadə mexanizmi ola bilər.

Milli psixologiyanın tədqiqat dairəsi bütünlüklə millətin bərabərliyinin siyasi problemləri ilə sıx bağlıdır

və bu dairəyə daxil edilmiş ideoloji konteksti sosial-psixoloji aspektdən peşəkarcasına təhlil etmək çətindir.

Milli-etnik xarakterin tədqiqinin spesifikliyi mürəkkəbləşmiş silsilə hadisələr güzəran şüuru səviyyəsində yaranır, stereotipləşmə əsasında formalaşır və başqa milli-etnik qrupların qavranılmasında daha fərqli şəkildə təzahür edir.

Etnik stereotiplərin yaranması etnik özünüdərk prosesi və özünü müəyyən qrupa mənsubluğunun dərk olunması ilə sıx bağlıdır. Hər bir qrup üçün psixoloji ümumilik «bizimkilər» formasında təzahür edir. Milli-etnik qruplar üçün isə bu, «biz başqaları» formasında özünün etnik mənsubluğunun dərkini göstərir. Bu zaman başqa qrupun üzvlərinə aid olmayan xüsusi ustanovka formalaşır. Burada başqa etnik qrupla ünsiyyətə keçmiş təcrübə də ciddi təsir göstərir. Əgər bu münasibətlər keçmişdə düşmən xarakter daşımışsa, həmin düşmən obrazı bu qrupun nümayəndələrinin hər birinə transformasiya olursa, digər qrupun üzvləri ilə münasibətdə neqativ ustanovka rolunda çıxış edir. Belə «ustanovkaya» uyğun qurulmuş obraz etnik stereotipi yaradır.

Etnik stereotip hər şeydən əvvəl etnoslararası ünsiyyətin məhdudluğundan yaranır və sonrakı dövrdə etnik antipatiya və simpatiyaya təsir

göstərir. Hətta neytral effekt olduqda belə, etnik stereotip etnik əlamətlərin başqa etnik qrupun nümayəndələrinə aid olmasına maneə yaratmır.

Özünün etnik xüsusiyyətlərinin dərk olunması faktı belə özündə başqa qrupa qarşı mənfi münasibəti əks etdirmir (6,s.128). Problem o zaman qabarıq ki, bu fərqlərin mövcudluğunun konstansiyası baş verir. Lakin bir sıra hallarda belə konstansiya başqa qrupun qiymətləndirilməsinə keçir və həmin qrupun obrazının nə vaxtsa təhrif olunmasını mümkün edir.

Psixoloji baxımdan bu zaman etnosentrizm deyilən hadisə baş verir. Etnosentrizm bütün həyat hadisələrini öz etnik qrupun mövqeyindən qavramağa və qiymətləndirməyə meyilliyə deyilir ki. Bu zaman o, qrup üçün qiymətləndirmə etalonu kimi çıxış edir. Belə olan halda etnosentrizm öz qrupunun dərdinə şərik olmanın göstəricisi kimi özünü təqdim edir.

Demək olar ki, milli xarakterin etnosentrik məzmun kəsb etməsi ictimai münasibətlərin məzmunundan, milli siyasətin xarakterindən və xalqlar arasındakı tarixi münasibətlərdən, qarşılıqlı təsirin tarixi təcrübəsindən asılı olur.

Psixoloji ədəbiyyatda etnik stereotiplər iki yerə ayrılır: avtostereotiplər və heterostereotiplər. Avtostereotip-

lər etnosun nümayəndələrinin öz etnosu haqqında olan fikir, mülahizə və qiymətlər sistemini nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, avtostereotiplər müsbət qiymətləndirmə kompleksini əks etdirir.

Heterostereotiplər başqa etnoslar haqqında olan qiymətləndirmə və rəylər məcmusunu nəzərdə tutur. Bu, etnosların qarşılıqlı münasibətlərinin tarixi təcrübəsindən, xarakterindən asılı olaraq həm müsbət, həm də mənfi ola bilər (2, s.123).

Etnik stereotiplərin hər bir ictimai-tarixi şəraitdən asılı olaraq ayrı-ayrı etnoslarda özünəməxsus psixoloji məzmun kəsb edir.

Sosial psixolojiya elmi tərəfindən etnik qrupların psixoloji xüsusiyyətləri içərisində müəyyən edilən cəhətlərdən biri də qruplar arasındakı nisbi psixoloji fərqlərdir. Gellap adına institutun tədqiqatlarında müxtəlif ölkələrin 12 şəhərində tədqiqat aparılmışdır. Rəyi soruşulan insanlardan bir sıra mədəni cəhətlər haqqında rəylərə münasibət bildirməsi xahiş edilmişdir. Burada yüksək mədəni səviyyə, ən yaxşı mətbəx, ən gözəl qadınlar, milli qürurun inkişaf səviyyəsi və s. kimi məsələlər meyar götürülmüşdür. Güzəran səviyyəsində başqa xalqlara münasibətdə stereotiplərin genişliyi əsas olaraq nəzərə alınmışdır. Ən yaxşı mətbəx haqqında sualı cavablandırarkən

bütün etnik qruplar özlərinin mətbəxini ən yaxşı mətbəx hesab etmişlər. Yüksək mədəni səviyyə haqqında suallara cavablarda isə fikirlərin haçalanması müşahidə olunmuşdur. Belə ki, yunanlar, hollandlar, induslar, amerikalılar, norveçlilər, isveçrəlilər, almanlar və avstraliyalılar öz mədəni səviyyələrinin hamıdan yüksək olmasını vurğulamışlar.

Milli qürur hissənin inkişaf səviyyəsində yunanlar, amerikalılar və induslar öz mədəniyyətlərini birinci yerdə görmüşlər, başqaları isə ingilislərin daha üstün mədəniyyətə malik olduqlarını qeyd etmişlər.

Nəticələr göstərmişdir ki, müxtəlif milli qrupların tipik xüsusiyyətlərin məzmunu haqqında təsəvvürlərinin nisbilyi yüksək səviyyədədir. Etnik stereotiplərdə müxtəlif formalı qeyri-etnik amillərin, o cümlədən sosial-tarixi, siyasi və mədəniyyətin məzmunu ilə şərtlənmiş təsirlərin özünü göstərməsi mümkündür. Məhz bunun nəticəsində öz etnik qrupu haqqında təsəvvürlər nisbi xarakter daşıyır və başqa etnoslarla müqayisədə tez-tez dəyişir.

Mili psixologiyanın mürəkkəb strukturu bizi insanların milli xüsusiyyətlərinin haradan qaynaqlanması haqqında məsələni qabartmağa məcbur edir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, milli xüsusiyyətlərin qaynaqlandığı köklər olduqca çoxdur.

Belə ki, “xalq ruhu” deyilən nəzəriyyələrdə milli xüsusiyyətlərin kökü bioloji amillərlə təfsir olunur və onun kökləri genetik amillərdə axtarılır. Buraya antropoloji, fiziki, həm də insanların yaşadığı coğrafi şərait əlavə olunur. Lakin bu nəzəriyyəyə alternativ olan nəzəriyyə tərəfdarları hesab edirlər ki, əslində, milli xüsusiyyətlər genetik amillərlə deyil, bilavasitə mürəkkəbləşmiş tarixi şəraitlə, iqtisadi və siyasi vəziyyətlə, həmçinin mədəni həyat şəraiti ilə şərtlənmişdir. Etnopsixologiyada əldə olunmuş zəngin empirik materiallar göstərir ki, insanların davranışı və psixoloji xüsusiyyətləri bilavasitə etnik mənsubiyyətlə şərtlənmişdir.

Bu faktları sübut edən bir sıra tədqiqatlara görə ki, ətraf gerçəklikdən təcrid olunmuş tayfaların tədqiqi daha çox diqqət mərkəzinə gətirilmişdir ki, bu da lokal xarakter daşıyır və ümumən millətin psixoloji xüsusiyyətlərinin kökləri kimi təsvir edilə bilməz. Bu sahədə aparılmış tədqiqatları müasir millətin psixologiyasına transformasiya etmək, demək olar ki, mümkün deyildir. Ona görə ki, bu zaman tədqiqatın mənzərisinin dəyişməsi və yeni orijinal faktların ortaya çıxması əldə olunmuş faktların bir növ təkzibinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də aparılmış fərdi xarakterli və ayrı-ayrı tayfaların psixologiyasının öyrənilmə-

sinə həsr olunmuş tədqiqatlar ümumən etnopsixologiya üçün qiymətli faktlar olsa da onlar lokal və müəyyən şərait üçün və lokal səviyyədə özünü doğrulda bilər.

Bunlarla bərabər, diqqəti çəkən yanaşmalardan biri də mədəni antropoloji nəzəriyyə çərçivəsində problemə neofreydizm baxışlarıdır. Bu yanaşmada «təməl şəxsiyyət» deyilən anlayış ortaya qoyulur. Bu, o anlamdadır ki, hər bir fərd onu etnik qrupu ilə doğmalaşdıran keyfiyyətlərə malikdir. Bunlar «təməl şəxsiyyət» keyfiyyətləridir.

Bu yanaşma tələb edir ki, şəxsiyyətin sosiallaşmasını tədqiq edərkən bilavasitə onun tərbiyə aldığı və yaşadığı etnik mühitin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmalı və insanların etnik xüsusiyyətlərinin formalaşması bu kontekstdən tədqiq edilməlidir.

Təbii ki, bu yanaşmanı heç bir konturargument gətirmədən qəbul etmək olardı. Ancaq məsələ burasındadır ki, bir mədəni şərait üçün zəruri olan simvollarla yanaşı, bu zaman şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rola malik sosial-iqtisadi amillər diqqətdən kənar qalır və bu da insanlar arasında etnik –psixoloji fərqlərin sistemətlə təhlilini verməyə mane olur. Bu baxımdan etnik fərqlər barədə sosial və etnik psixologiya qarşısında qoyulmuş məsələ birmənalı şəkildə həll oluna

bilmir. Problemin siyasi cəhətləri də müasir şəraitdə ona korrekt yanaşma tələb edir.

Demokratik dövlətlər üçün siyasi proqramı olan millətlərin bərabərliyi prinsipi onların bərabərliyi üçün sosial-psixoloji baxımdan kafi və zəruri şərt ola bilməz. Təbii ki, psixoloji baxımdan milli-etnik qrupların psixoloji xüsusiyyətlərinin ayırd edilməsi aktual məsələ kimi hələ də öz həllini gözləyir. Lakin bir məqam aydındır ki, etnik psixoloji xüsusiyyətlər ideallaşdırıla bilməz və o,

müəyyən tarixi şəraitdə ortaya çıxmış, nəsil-dən-nəslə keçərək möhkəmlənmiş xüsusiyyətlər kimi baxılmalıdır. Çünki bu keyfiyyətlər, nisbi davamlığına baxmayaraq, tarixi şəraitlərdə dəyişə, yeni psixoloji məzmun kəsb edə bilər. Buna görə də milli-etnik qrupların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində sosial psixologiya, etnik psixologiya, antropologiya və etnoqrafiyanın tədqiqatları ilə yanaşı, siyasi məsələlər də diqqət mərkəzinə gətirilməli və problemə kompleks yanaşılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, Qapp-Poliqraf korporasiyası, 2003. 365 s.

2. Ə.S.Bayramov. Etnik psixologiya. Bakı: Renessans, 2001, 374 s.

3. Андреева Г.М. Социальная психология. М.:Аспект Пресс, 2001, 384 с.

4. Кацоева Г.У.Методы изучения этнических стереотипов// Социальная психология и общественная практика. М., 1995, 221 с.

5. Крысько В.Г. Этнопсихологический словарь. М., 1999, 343 с.

6. Майерс Д. Социальная психология. – СПб.: Прайм-еврознак, 2007, 510 с.

7. Науменко Л.И. Этническая идентичность. Проблемы трансформации в постсоветский период // Этническая психология и общество. М., Старый сад, 1997, 425 с.

8. Резников Е.Н. Этническая психология. // Современная психология / Под ред. В.Н.Дружинин. М., 1999, 642 с.

9. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М., 1999, 368 с.

СОЦИАЛЬНО -ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦИОНАЛЬНО -ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП

АБСТРАКТ

Национально – этнические группы – это большие группы, включающие тысячи и миллионы людей связанных общими внешними и внутренними психологическими чертами.

Нет смысла специально подчеркивать роль и значение национально – этнических групп в мировом процессе исторического развития-они очевидны. В истории человечества национальные и этнические группы возникли раньше социальных и психологически более глубинны.

Социально – психологические характеристики национально – этнических особенностей исследуются в контексте многих наук – таких как, социология, социальная философия, этнография, антропология, а так же этнопсихология.

Формирование этнопсихологии, как самостоятельной науки, способствовало созданию богатой методологической основы для более тщательного и глубокого изучения психологических особенностей национальных групп.

SOCIO- PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF NATIONAL AND ETHNIC GROUPS

ABSTRACT

National – ethnic groups – are large groups, including thousands and millions of people bound by common external and internal psychological traits.

It makes no sense especially to emphasize the role and importance of the national – ethnic groups in the historical development of the world – they are obvious. Throughout human history, national and ethnic groups emerged earlier social and psychologically more depth.

Socio – psychological characteristics of national – ethnic characteristics are investigated in the context of many sciences – such as sociology, social philosophy, ethnography, anthropology, as well as ethnic psychology.

Formation of ethnic psychology as an independent science, helped to create a rich methodological basis for a more thorough and in-depth study of the psychological characteristics of national groups.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 26 aprel 2013 –cü ildə daxil olmuşdur

ПОЛИТИКА ТОЛЕРАНТНОСТИ К СУЩЕСТВОВАНИЮ КУЛЬТУРНОГО МНОГООБРАЗИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Кямиля Гасымова

*Диссертант кафедры Социальной и
педагогической психологии*

Бакинский Государственный Университет

E-mail: kamila_kasimova@hotmail.com

Açar sözlər: *multikulturalizm, mədəni müxtəliflik, tolerantlıq, dözümlülük, təcridolma, assimilyasiya, unikallıq, dəyərlər*

Ключевые слова: *мультикультурализм, культурное многообразие, толерантность, терпимость, изоляция, ассимиляция, уникальность, ценности.*

Key words: *multiculturalism, cultural diversity, tolerance, isolation, assimilation, uniqueness, values*

На сегодняшний день в большинстве государств существует определенная степень культурного многообразия. Туризм, торговля, мобильность квалифицированных специалистов, международный диалог ученых и деятелей искусства, а также миграция приводят к тому, что во многих странах проживают представители различных культур. Практически везде можно встретить представителей хотя бы одного культурного меньшинства – иностранных туристов и бизнесменов. Многие страны сегодня можно назвать многообразными в культурном плане уже потому, что они открыты внешнему миру – представите-

ли любых народов могут туда свободно приезжать, уезжать, а иногда и оставаться. Однако то, что многие люди хотят остаться в стране, в которую приехали, является одной из наиболее актуальных проблем мультикультурализма.

В связи с этим возникает ряд вопросов, до какой степени культурное многообразие можно считать приемлемым и относиться к нему терпимо? Как обеспечить гармонию в этих условиях? Одной из основных задач мультикультурализма является установление четких и приемлемых для всех правил общежития для людей с разными культурными традициями. Поэтому требуется общее

согласие не только относительно того, какие нормы поведения считать приемлемыми или обязательными в общественных местах, но и какие вопросы могут легитимно считаться прерогативой государства. Необходимо решить, например, на каком языке должны вестись публичные дискуссии, какие праздники признаются официально, к каким обычаям следует относиться толерантно, как человек должен выглядеть и вести себя на публике, а также очертить круг прав и обязанностей индивидов и сообществ.

Зачастую возникновение сложностей при решении этих вопросов приводит к конфликтам. У многих людей существуют устоявшиеся мнения о том, что считать правильным и неправильным, хорошим и плохим, и потому они не готовы с легкостью изменить свое поведение и образ мысли. В этих условиях определение теоретических основ мультикультурализма равнозначно ответу на вопрос, существует ли некий набор общих принципов, способных служить ориентиром для решения данных проблем. Какими установками должно руководствоваться общество, где сосуществуют разнообразные культуры? Общество может по-разному реагировать на

культурное многообразие, и не всегда эта реакция означает признание идеи мультикультурализма.

Довольно распространенной реакцией общества является попытка не допустить возникновения культурного многообразия, лишив посторонних права въезда в страну и проживания в ней – особенно посторонних, отличающихся от основного населения в культурном плане. Одними из стран, которые в свое время применили политику изоляционизма, были Австралия и Япония. Причиной для закрытия доступа всем «чужакам» может быть стремление некоторых слоев общества защитить или сохранить свои традиционные преимущества и привилегии. Мусульманская элита, к примеру, может препятствовать появлению в стране значительного немусульманского меньшинства, поскольку это может сократить число ее единомышленников и сторонников.

Довольно негативно могут относиться к иммиграции из бедных стран профсоюзы, поскольку она может обернуться снижением зарплат из-за увеличения численности неквалифицированных работников на рынке труда. Однако важнейшей причиной изоляционистской иммиграционной политики

является страх перед изменением культурной составляющей общества. Однако невозможно долгое время осуществлять политику изоляционизма на практике, поскольку она чревата издержками, неприемлемыми для большинства населения.

Недостаточно одного ограничения иммиграции для поддержания культурного единообразия, поскольку помимо контактов с иммигрантами, существует много способов влияния иных культур на то или иное общество. Торговля, туризм, участие в международных мероприятиях, открытость литературе и искусству других стран, в конце концов, интернет неизбежно оказывает на общество влияние, связанное с имитацией и культурным заимствованием, а также привносит в общество новые идеи и концепции из других стран. Все это подтверждает тот факт, что для сохранения культурного единообразия недостаточно запрета на иммиграцию. Для полной изоляции необходимо ограничить любые контакты с внешним миром, лишив собственных граждан прав на свободу передвижения, торговли и любое общение с «чужаками». Как видно, ни одна страна не смогла и не захотела претворить в жизнь данную политику.

Довольно распространенной альтернативой изоляционизму является политика, заключающаяся в том, чтобы допускать в страну приезжих, но при этом проводить политику их ассимиляции, ограничивая тем самым масштабы влияния посторонних на культуру принимающего общества. Сложность ассимиляторской политики заключается в том, что новоприбывшие не только ассимилируют, но и сами оказывают воздействие на повседневную жизнь и менталитет принимающего общества. Осуществление этой политики затрудняется еще тем, что не все культурные меньшинства готовы меняться в той степени, как этого требует проводимая социальная политика.

Мультикультуралистская реакция на существование культурного разнообразия – это отказ и от попыток не допустить его возникновения путем самоизоляции, и от стремления не дать ему укорениться за счет ассимиляции меньшинств. Согласно теории мультикультурализма, необходимо распахнуть двери для всех, кто хочет стать членом нашего общества, а степень ассимиляции должна определяться желанием и способностью каждого отдельного индивида. Принцип жесткого мульти-

культурализма заключается в том, что общество должно принимать активные меры для обеспечения культурным меньшинствам не только полноценного участия в жизни общества, но и максимальных возможностей для сохранения особой идентичности и традиций. Согласно этой точке зрения, к разнообразию следует относиться толерантно, то есть всемерно укреплять, поощрять и поддерживать его.

Несмотря на провал мультикультурализма в современном мире, политика Азербайджана продолжает придерживаться принятия культурного многообразия. Азербайджан последовательно проводит политику социальной толерантности, основываясь при этом на сочетании опыта Европы с собственным национальным пониманием мультикультурализма. Исходя из своего уникального исторического опыта, каждая нация определяет наиболее оптимальные для себя критерии терпимости «к другим», а также вырабатывает собственные неформальные принципы добрососедства, национальные стандарты межэтнического и межрелигиозного мира.

На сегодняшний день азербайджанская политика толерантности находится в стадии своего форми-

рования и ей приходится сталкиваться с непростыми задачами. Ни для кого не секрет, что только 3-я Конституция Азербайджанской Советской Республики в 1978 году смогла провозгласить Азербайджанский язык – государственным языком, и несомненная заслуга в этом принадлежит общенациональному лидеру Гейдару Алиеву. Даже в эти тяжелые годы подавления культурных, языковых и религиозных традиций, азербайджанский народ отличался исторической терпимостью и способностью к установлению добрососедства. Крушение советского интеркультурализма и совпавший по времени армяно-азербайджанский межэтнический конфликт пошатнули социокультурный базис толерантности азербайджанского общества. Даже представители интеллектуального сообщества всерьез задумались над последствиями навязанной стране толерантной политики.

Пришло осознание того факта, что не обладая реальной независимостью, не будучи «хозяином» на своей собственной земле, не имея возможностей и реальных механизмов влияния на иммиграционную и социальную политику, в условиях подавления собственной национальной идеи и культурных

традиций, проводить политику навязанной толерантности опасно. Затем, на ранней стадии становления новой государственности, исторические традиции азербайджанской толерантности были во многом разрушены под воздействием отъезда части коренного населения. В 1990-е годы, как и во многих постсоветских странах, на фоне экономических и социальных трудностей, в Азербайджане наблюдались признаки падения общего культурного уровня населения.

Оставшиеся в стране представители азербайджанского интеллектуального сообщества столкнулись с еще одним следствием того кризиса – фактором внутренней миграции в столицу беженцев, пострадавших в карабахском конфликте, оказывавших определенное влияние на городскую культуру Баку. Задачи восстановления культурного уровня населения страны, без которого говорить даже о принципах мультикультурализма бессмысленно, поднятия сознания общества до современных стандартов добрососедства и толерантности, «излечения» душевных ран войны оказались более трудными, чем поднятие экономики и восстановление социально-политической стабильности. Заложенная общенациональным лидером

Гейдаром Алиевым и успешно реализуемая президентом Ильхамом Алиевым политика национального строительства базируется на понимании высокой значимости толерантности для будущего страны. Несмотря на то, что мультикультурализм потерпел провал в Европе, азербайджанские власти исходят из высокой ценности этого опыта, являющегося одним из основных условий сохранения стабильности государства, а также повышения уровня мирового престижа Азербайджана.

Первые шаги к мультикультурализму были предприняты в период правления Гейдара Алиева, примером чего послужила политика в отношении русского языка. Сохранение русской речи в качестве второго после азербайджанского языка средства межнационального общения, а также закрепление сфер распространения русского языка как основного в печатных и интернет-СМИ привело к тому, что Азербайджан и на сегодняшний день является единственной страной на Южном Кавказе, где русский язык имеет наиболее крепкие позиции. Одним из основных показателей уровня цивилизованного развития государства является высокая разви-

тость толерантности в обществе. Терпимость и взаимное уважение требуют многовекового опыта развития.

На сегодняшний день Азербайджан переживает одну из самых интересных страниц своей истории. Испокон веков Азербайджан был страной, где веками проживали и мирно сосуществовали различные народы, нации и религии, где сливались культуры, где не было места культурной нетерпимости и взаимной ненависти. На протяжении всей своей истории Азербайджан развивался между мощными цивилизационными центрами – Россией и Турцией. В процессе проведения Ильхамом Алиевым политики модернизации представители азербайджанской элиты пришли к пониманию того, что толерантность является важным фактором формирования высокого рейтинга страны на международном уровне. Степень толерантности общества оказывает влияние на внешние оценки открытости рынка, на развитие туризма и общего престижа страны на международном уровне. Немаловажным фактором является также приток внешней трудовой миграции, с которым Азербайджан столкнулся в результате развития приведших к расширению внешней торговли

нефтегазовых проектов. На протяжении многих лет азербайджанское правительство ведет кропотливую работу для развития толерантности по всему Азербайджану. Для развития мультикультурализма азербайджанское правительство ведет работу сразу по нескольким направлениям.

Помимо обеспечения открытости и гостеприимства для представителей других стран и культур, правительство Азербайджана ведет активную работу с азербайджанской диаспорой за рубежом. Немаловажную роль при этом играют молодежные студенческие организации. Наиболее значимыми из них являются АМОР в России и ASAIF в Евросоюзе. Они призваны сплотить выходцев из Азербайджана по всему миру, а также ознакомить мировую общественность с чертами азербайджанской культуры. Одним из важнейших факторов политики мультикультурализма является работа в международных гуманитарных организациях, которая направлена на сохранение и пропаганду своего этнического наследия, а также наследия других народов на своей территории.

Эта политика активно проводится первой леди страны, президентом Фонда Гейдара Алиева

Мехрибан ханум Алиевой. На сегодняшний день Азербайджан активно проводит научные конференции, организовывает летние лагеря и школы с участием зарубежных студентов. Азербайджан полностью готов для создания системы академической мобильности и активизации студенческих и научных обменов. В октябре этого года в Азербайджане состоялся очередной Международный гуманитарный форум «XXI век: надежды и вызовы». В ходе данного форума был ярко продемонстрирован интерес участников к достижениям Азербайджана в этой сфере. В своем выступлении президент Азербайджана подчеркнул: «Наш опыт показывает, что у мультикультурализма есть будущее и нет альтернативы. Альтернативой мультикультурализму является самоизоляция». Выступивший на открытии форума президент Азербайджана Ильхам Алиев отметил, что идеи мультикультурализма нельзя считать несостоявшимися и нереализуемыми: «Считаю, что наше общее дело должно заключаться в том, чтобы отмечать позитивную сторону мультикультурализма, пропагандировать ее и устранить дискриминацию, имеющую место в мире в связи с этой темой.

Мультикультурализм является государственной политикой в Азербайджане. Должен отметить, что это же диктует и наше историческое прошлое. В то же время мультикультурализм – это образ жизни в Азербайджане. В своей повседневной жизни мы действуем на основе этих принципов. Эти принципы поддерживаются, защищаются абсолютным большинством общества». По словам Ильхама Алиева, существуют суждения, что мультикультурализм постигла неудача. Однако по мнению президента, политика культурного многообразия и толерантности имеет будущее, и обществу необходимо объединить усилия в продвижении этих идей.

Естественно, что на этом политика Азербайджана по внедрению и развитию мультикультурализма не исчерпывается. Проводимая на сегодняшний день политика азербайджанской толерантности уже успела создать в сознании продвинутых слоев общества образ «азербайджанца будущего», как гражданина своей страны, имеющей множество этнических соцветий. Мультикультурное образование предусматривает равные для всех этносов возможности реализации своих культурных потребностей, приобщает молодежь к

культурным и нравственным ценностям других стран и народов. Именно в мультикультурном образовании в полной мере реализуется принцип диалога и взаимодействия культур. Мультикультурное образование должно формировать личность, стремящуюся защищать этнокультурное многообразие.

Как отметила в своем выступлении на Бакинском Международном гуманитарном форуме профессор К.Р.Алиева: «... к каждому этносу государство при реализации собственной политики долж-

но относиться с учетом понимания их интересов. Параллельно, мигранты, претендующие на постоянное место жительства, должны уважать и воспринимать законы, ценности, традиции, общественные нормы, стиль жизни представителей того народа, той культуры, в которую им предлагается интегрироваться, пусть даже при сохранении собственной уникальности».

Таким образом, мультикультурализм – это добровольное и взаимное уважение к сохранению ценностей различных культур, общечеловеческих ценностей.

Литература:

1. Бакинский Международный Гуманитарный Форум 2013. Выступление президента Азербайджана Ильхама Алиева. (<http://www.bakuforum.org/ru/>)

2. Бакинский Международный Гуманитарный Форум 2013. Выступление Заведующей кафедрой социальной и педагогической психологии Бакинского Государственного Университета, профессора Алиевой К.Р. (<http://www.bakuforum.org/ru/>)

3. Дробижева Л.М. Толерантность и проблемы интеграции многокультурных сообществ / Л.М.Дробижева // Вестн. ин-та Кеннана в России. – 2009.- Вып. №16. – С. 16-28.

4. Зорин Ю.В. От национальной политики к этнокультурной / Ю.В. Зорин // Журн. социологии и социальной антропологии. – 2013. №3, с. 122–154

5. <http://www.vestikavkaza.ru/news>; <http://www.rg.ru/2011/11/22/tolerantnost.html>

MÜASİR CƏMIYYƏTDƏ MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİYİN MÖVCUDLUĞUNA TOLERANTLIQ SİYASƏTİ

ABSTRAKT

Məqalədə müasir cəmiyyətdə multikulturalizm problemi nəzərdən keçirilir, habelə dünyada mədəni müxtəliflik probleminə yanaşma üsulları öyrənilir. Avropada multikulturalizm siyasətinin iflasa uğramasına baxmayaraq, Azərbaycan öz ərazisində mədəni müxtəliflik siyasətini dəstəkləməyə davam edir. Dünyada multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı baş verən münaqişələrin səbəbləri, habelə həmin münaqişələrin aradan qaldırılmasının mümkün yolları nəzərdən keçirilib. Hazırkı şəraitdə Azərbaycanda müxtəlif mədəniyyətli cəmiyyətin təşəkkül tapması və sonrakı inkişafı mərhələləri nəzərdən keçirilir və eləcə də Azərbaycan hökumətinin ölkədə tolerantlığın və mədəni dözümlülüyün inkişafına və möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş siyasəti öyrənilir.

POLICY OF TOLERANCE TOWARDS CULTURAL DIVERSITY IN A CONTEMPORARY SOCIETY

ABSTRACT

This paper examines the problem of multiculturalism in a contemporary society and explores different approaches to the issue of cultural diversity in the world. Despite the failure of the policy of multiculturalism in Europe, Azerbaijan continues to pursue it. The author looks into the causes of conflicts in the implementation of the policy of multiculturalism in the world, as well as possible ways of overcoming these conflicts. The paper also examines the stages in the formation and further development of a multicultural society in Azerbaijan, the Azerbaijani government's policy aimed at the development and strengthening of cultural tolerance in the country.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)
Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 7 may 2013-cü ildə daxil olmuşdur

SOSIAL PSIXOLOGİYADA “MÜNASİBƏT” PROBLEMI

Sevinc Sarıyeva

*AMEA-nın Fəlsəfə, Sosliologiya və Hüquq
İnstitutunun “Sosial psixologiya və
sosiologiya” şöbəsinin doktorantı
E-mail: izevindj@mail.ru*

Açar sözlər: *münasibət, şəxsiyyət, gerçəklik, right, subyekt, əks olunmaq.*

Ключевые слова: *отношение, личность, отражения, субъект, действительность*

Key word: *attitud, person, right, subject, reflect*

Sosial psixologiyada “münasibət” problemi. Münasibət sisteminin mərkəzində insanın cəmiyyətə, kollektivə, ünsiyyətə, qrupa, özünə münasibəti yer tutur. Ən əsas və məzmunlu münasibətlər şəxsiyyətin qarşılıqlı təsirində formalaşır. İnsanın münasibətinin əsas obyekt cəmiyyət və başqa insandır. Münasibət insanın mühitə qarşılıqlı təsirinin nəticəsini, gerçəkliyin subyektiv tərəfini əks etdirir. Sosial psixologiyada “münasibət” problemi aktuallığına görə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Psixologiyada “Münasibət” kateqoriyasından müxtəlif müəlliflər məzmunca fərqli kontekstdə işlərində geniş istifadə edilmişdir. “Münasibət” psixoloji kateqoriya kimi A.F.Lazurski, V.N.Myasişev, L.İ.Bojoviç və s. tərəfindən hərtərəfli tədqiq edilmişdir. Rusiya psixoloqu A.F.Lazurski psixologiyada “münasibət” anlayışını

şəxsiyyətin xarakteri ilə əlaqədar olaraq öyrənmişdir. Onun fikrincə, şəxsiyyət yalnız psixoloji deyil, həm də psixososial cəhətdən təhlil ediləməlidir. “Şəxsiyyətin təsnifatında” münasibət anlayışını “endopsixika” kimi təqdim etmişdir. Şəxsiyyəti mürəkkəb tam kimi xarakterizə edərək, onu endopsixika və ekzopsixikaya ayırmışdır. Endopsixika – bu psixi element və funksiyaların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığının məqsədidir. Bu “şəxsiyyətin daxili mexanizmidir.” A.F.Lazurskiyə görə endopsixika şəxsiyyətin münasibətlər sistemində mühüm yer tutur. Başqa sözlə desək nüvəsini təşkil edir. Ekzopsixika şəxsiyyətin mühitə, xarici obyektə münasibətini müəyyən edir. Ekzopsixika şəxsiyyətin mühitə, xarici obyektə münasibətinin məzmunudur. Mühit – təbiətdir, maddi şeylər, başqa insanlar, sosial

qruplar, elm, incəsənət, din, insanın ruhi həyatıdır. A.F.Lazurskinin fikrincə, münasibətin iki növü şəxsiyyətin bünövrəsinə daxil olur:

1) Şəxsiyyət və ətraf mühit arasında münasibət.

2) Endo və ekzopsixika arasında münasibətin təzahürü. Endopsixika və ekzopsixika öz aralarında biri-birinə təsir edir. Beləliklə, A.F.Lazurskinin yanaşmasından belə nəticə çıxarmaq olar ki, şəxsiyyət bütünlüklə endo və ekzo törəmədə ifadə olunur. Endopsixika şəxsiyyətin əsası kimi bioloji şərt deyil, o da ekzopsixika kimi sosial cəhətdən müəyyən olunur [10].

Psixologiyada münasibətin inkişafında Rusiya psixoloqu V.N.Myasişevin konsepsiyasının rolu müstəsnaadır. V.N.Myasişev psixologiyada “psixoloji münasibət” anlayışının yerini, münasibətin növlərini, inkişafını, dinamikasını, münasibətin psixoloji təbiətini işləmişdir. V.N.Myasişevin fikrincə, münasibətin psixoloji mənası ondan ibarətdir ki, o insanı əhatə edən gerçəkliyin əks olunması formalarından biridir. Həqiqətdə, insan doğulduğu andan içtəmai münasibətə daxil olur (əvvəlcə ana ilə bilavasitə emosional münasibət, sonra ətrafdakı yaxın insanlarla, həmyaşıdlarla, tərbiyəçilərlə, müəllimlərlə təlim fəaliyyəti). Münasibət qarşılıqlı təsirin subyekt – obyekt xarakterini daşıyır [15].

V.N.Myasişev münasibət strukturunu “emosional”, “koqnitiv”, “koqnativ” tərəflərə ayırmışdır. Münasibətin tərəfləri şəxsiyyətin ətraf mühitə, insanlara qarşılıqlı təsirin xarakterini müəyyən edir. Emosional komponent şəxsiyyətin özünə, obyektə, insanlara emosional münasibətini formalaşdırır. Münasibətin emosional komponenti müsbət modallığa (simpatiya, bağlılıq, sevgi) və mənfi modallığa (nifrət, antipatiya) ayrılır. Koqnitiv komponent mühitin obyektini, insanları, özünü qiymətləndirməni formalaşdırır. Münasibətin koqnitiv və ya qiymətləndirmə tərəfi şəxsiyyətin inamını, mənəvi dəyərinə, zövqünü, idealını göstərir. Davranış komponent şəxsiyyətin obyektə, insanlara, özünə münasibətdə davranışın taktika və strategiyasını seçməkdə kömək edir. Münasibətin davranış tərəfi insanın aktivliyinə istiqamətlənən tələbata görə təsnif olunur. V.N.Myasişevə görə, münasibət sistemi üç səviyyəyə ayrılır:

1) xarici aləmin hadisələrinə, predmetə münasibət (subyekt-obyekt);

2) başqa insanlara münasibət (subyekt-subyekt);

3) özünə münasibət.

“Hər şeydən əvvəl, insan onu əhatə edənlər tərəfindən tamamilə konkret qarşılıqlı təsirdə olur” [14]. Qeyd edim ki, psixoloji münasibət subyekt – obyekt, subyekt – subyekt çərçivəsində

daha çox öyrənilmişdir. Ona görə də şəxsiyyətlərarası münasibətlərə subyekt – subyekt münasibəti kimi baxılır. Subyekt-obyekt münasibəti – bu şəxsiyyətin gerçəkliyə münasibətidir, başqa insanlara, özünə münasibətə istisna edilir. Subyekt – subyekt münasibəti özünə yalnız başqa insanlara münasibəti daxil etmir, həm də özünə münasibəti daxil edir. Subyekt – subyekt, subyekt-obyekt əlaqələri birlikdə qarşılıqlı münasibətləri ifadə edir. Məlumdur ki, gündəlik həyatda müxtəlif insanlarla ünsiyyətdə oluruq və onlara münasibətimizi bildiririk. V.N.Myasişevə görə “ünsiyyətdə insan münasibətinin müxtəlif – aktivlik, fərdi, şüurlu, seçicilik, müsbət, mənfi xarakteri ifadə olunur.” [15]

A.F.Lazurski münasibəti həcm, genişlik, intensivlik, differensiallıq dərəcəsinə görə xarakterizə etmişdirsə, V.N.Myasişev isə münasibətin intensivlik, en, modallıq, sabitlik, dominantlıq, aktivlik, emosionallıq, ümumiləşdirmə, prinsipliallıq, şüurluluq parametrlərini ayırmışdır.

Modallıq parametri – subyektiv münasibətin əsas parametridir, onun kəmiyyət məzmunlu xarakterinə xidmət edir. Münasibətin modallığı “aktivlik – passivlik”, “qəbul olunma – qəbul olunmamaq” koordinat sistemi vasitəsilə təsvir edilə bilər. En parametri – münasibətin struktur məz-

munlu xarakteridir, münasibətə daxil olan subyekt, obyekt, proses və hadisələri göstərir.

İntensivlik parametri – münasibət strukturunun dinamik xarakteridir, hansı sferada və hansı dərəcədə münasibətin yarandığını göstərir.

Şüur parametri – münasibəti “şüurluluq – şüursuzluğa” görə xarakterizə edir. Bu göstərici şəxsiyyəti içtimai subyekt kimi mövqeyini formalaşdırır.

Genişlik, intensivlik, dərk etmək parametrləri biri-biri ilə əlaqədar olsa da biri-birindən asılı deyildir.

Münasibətin emosionallıq və ümumiləşdirmə parametrləri şəxsiyyətin koqnitiv sferası ilə əlaqədardır. Emosionallıq münasibəti emosional – rasionallığa görə xarakterizə edir. Ümumiləşdirmə parametri – münasibəti “qismən – ümumiyyə” görə xarakterizə edir.

Münasibətin emosionallıq və ümumiləşdirmə parametrləri şəxsiyyətin koqnitiv sferası ilə əlaqədardır. Emosionallıq münasibəti emosional – rasionallığa görə xarakterizə edir. Ümumiləşdirmə parametri – münasibəti “qismən – ümumiyyə” görə xarakterizə edir.

Dominantlıq və rabitəlik parametrləri şəxsiyyətin başqa münasibətlə əlaqəsini xarakterizə edir. Dominantlıq parametri – münasibəti “mənalı – mənasızlığa” görə xarakterizə edir. Bu insanın daxili aləmində bu və ya

digər münasibətin daha çox əhəmiyyətli olduğunu, dominantlığını göstərir.

Kogerenslik, parametri – münasibəti “harmoniya – harmoniyanın olmamasına” görə xarakterizə edir.

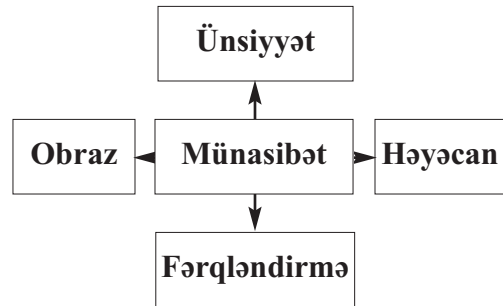
Davamlılıq parametri – münasibəti “sabitlik – sabitsizliyə” görə xarakterizə edir. [14]

Rus psixoloqu M.Y.Basov konsepsiyasında münasibət ideyasına fərdin qarşılıqlı fəallığının təmin edilməsində subyekt-obyekt əlaqəsi və onun tərəfləri kimi baxılır. B.F.Lomov da münasibətlər problemi üzərində işləmişdir və ona nəzəri aspektdən baxaraq, şəxsi-subyektiv münasibətləri ayırmışdır [11].

B.F.Lomov münasibətlərə obyektlə subyektin qarşılıqlı təsiri, qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı kimi baxmırdı, ona görə də əsas diqqəti subyekt tərəfindən yaranan və subyektiv, seçici – emosional xarakterə malik olan münasibətlərə yönəlmişdir. Bu halda fəallığın dərəcəsi sadə reaksiya və ya təsir kimi şəxsiyyəti əhatə edən şəraitin dəyişikliyinə yönəldilir. “Münasibət burada qiymətləndirilərək, şəxsiyyətin meylini ifadə edir”. Beləliklə, B.F.Lomov subyektiv münasibətlər haqqında danışaraq, içtimai münasibətlərin yalnız subyektiv tərəfinə toxunmuşdur obyektiv tərəfi kölgədə qoyaraq ona mövcudluğun passiv formasını vermiş, yalnız

subyekt tərəfini qiymətləndirmişdir. B.F.Lomov münasibətin obyektiv formasını obyektin özündən təcrid etmişdir [11].

M.Q.Yaraşovski və A.V.Petrovskinin təşəbbüsü ilə “münasibət” kateqoriyasının psixoloji biliklər kateqoriyasında yeri müəyyən etmişdir. Onların təklif etdikləri sxem belə təsvir edilmişdir:



“Münasibət” kateqoriyası şaquli “Ünsiyyət” və “Fərqlənmə” kateqoriyasına birləşir. Münasibətin gücünü formalaşdırmaq üçün fərqləndirmək lazımdır, ona görə ki, yüksək münasibətə malik olmaq konkret obyektə, həmçinin seçiciliyə istiqamətlənir. Eyni zamanda “münasibət” kateqoriyası “ünsiyyət” kateqoriyası üçün sistem yaradır. Ünsiyyət saxlamaq – bu müəyyən surətdə bir-birinə aid olaraq, yeni münasibəti təşkil edir. M.Q.Yaraşovski və A.V.Petrovski “Ünsiyyət” kateqoriyasını “Obraz” və “Həyəcan” kateqoriyası ilə üfüqi birləşdirir. Obraz – bu psixoloji hadisənin həssaslıq for-

masıdır, qavrayış və təxəyyüldə yaranır. Həyəcan – psixoloji təcrübənin subyektiv elementidir. Bir tərəfdən münasibət – real və ya təsəvvürdə ki obyektə, nəyəsə münasibətdir. Digər tərəfdən münasibət elementi subyektiv münasibətdən ayrılmır. Münasibətin təkcə bu aspekti emosional münasibətlərə daxil olur. Emosional münasibətlərdə subyektiv elementin olması vacibdir [16].

L.S.Vıqotski münasibətin müxtəlif psixoloji funksiyasına psixoloji sistemin inkişafının əsas elementi kimi baxmışdır [13].

S.R.Rubinşteynin fikrincə, içtimai münasibətlər sistemində insanın şəxsiyyəti bu münasibətlərin real daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bununla birlikdə, insan onu əhatə edənlərə öz münasibətini şüurlu olaraq müəyyən edir. S.R.Rubinşteyn psixoloji hadisənin iki xüsusiyyətini xarakterizə edir: 1) Fərdin mənsubluğu, bilavasitə varlıqda xili məzmun kimi yoxlanılır. 2) Münasibət psixikadan, obyektin şüurundan asılı deyil [12].

L.İ.Bojoviç subyektiv və obyektiv münasibətləri ayıraraq, münasibətlərin hər iki formasının öyrənilməsinin zəruriliyini göstərmişdir. Obyektiv münasibətlərə gerçəklikdə mövcud olan münasibətlər, subyektiv münasibətə – şəxsiyyətin keyfiyyətləri, həyatda qazandığı təcrübə və tərbiyə aiddir. L.İ.Bojoviç subyektiv münasibəti

“daxili mövqe” kimi müəyyən etmişdir. L.İ.Bojoviçə görə, münasibətin obyektiv xarakteri psixikanı müəyyən edir, şəxsiyyəti formalaşdırır. Biz insanın həyat tərzində şəxsiyyətin izahını axtarıq. L.İ.Bojoviç konsepsiyasında şəxsiyyətin münasibətlərinin psixoloji spesifikasi əhəmiyyətli dərəcədə daha aydın çıxış edir, çünki şəxsiyyətin münasibəti obyekt və istiqamətlə yanaşı motivasiyanı xarakterizə edir. Bununla əlaqədar olaraq, şəxsiyyətin münasibətləri motivlər sistemi kimi anlaşılır [9].

Münasibətlər probleminə maraqlı yanaşma V.A.Qanzen və V.İ.Yurçenkonun tədqiqatlarında təqdim edilmişdir. Müəlliflərin fikrincə, münasibət şüurun səviyyəsini və insanın özünüdərk etməsini xarakterizə edir (müəlliflər tərəfindən şüur şəxsiyyəti əhatə edən gerçəklilyə münasibəti kimi anlaşılır, özünüdərk etmə özünə münasibət kimi özünə nəzarət, özünü qiymətləndirmə, özünü nizamlanma təzahür edir). B.İ.Dodonov emosiya ilə əlaqədar təlabatı, marağı, qiymətləndirməni münasibətin əsas tərəfi hesab edirdi.

Qərb psixoloqları tərəfindən münasibət problemi araşdırılmışdır. A.Adler, A.Bandura, V.Ştrasser münasibətin dinamik xarakterini nəzərdən keçirmişdilər. G.Allporta görə, münasibət keçmiş təcrübənin gedişatında yaranır, obyektə və situasiyaya

insanın dinamik təsiri kimi xarakterizə olunur [16].

Rus psixoloqu Y.L.Kolominskiyə görə psixologiyada münasibət – bu fəlsəfi kateqoriya psixikadan doğan mahiyyəti şüura münasibəti, materiya və kateqoriyanı, insanın-insana münasibətini aydınlaşdırır. Y.L.Kolominski münasibət strukturunu obyektiv və subyektiv aspektə ayırmışdır [4].

Q.M.Andreyevanın fikrincə, təsbit edilən münasibətin reallığının ifadə edilməsi daha çox metodoloji prinsipi – obyektin təbiəti və onun ətrafdakılarla əlaqəsini öyrənir [5].

Psixologiyada “münasibət” anlayışla yanaşı – “Qarşılıqlı münasibətlər”, “Ustanovka”, “Sosial ustanovka”, “Attityud” anlayışlardan istifadə edilir. Qarşılıqlı münasibətlər – bu “insanın insana münasibətinin spesifik formasıdır, şəxsiyyət münasibətdə məsuliyyətli olur” [13].

Azərbaycan psixoloqu Ə.Həmzəyevin fikrincə, qarşılıqlı münasibətlər iki və ya daha çox adamın öz təlabatını ödəmək üçün birgə fəaliyyətdə, qrup halında birləşməsi sayəsində baş verir. Bu cür münasibətlər sosial psixologiyada şəxsiyyətlərarası münasibətlər adlanır [3;151]. Sosial psixologiyada şəxsiyyətlərarası münasibətlərin şəxsi, işgüzar, rəsmi, qeyri-rəsmi tipləri qeyd edilir. “Qarşılıqlı münasibətlər nəinki ünsiyyət

prosesində əks olunur, həm də məhz bu prosesdə formalaşır” [3]. İ.R.Suşkov “psixoloji münasibət” və “qarşılıqlı münasibət” anlayışlarını ayıraraq, “münasibətin vasitəli sosial keyfiyyətini” anlamaq üçün “sosial psixoloji münasibət” anlayışını əlavə edir. Q.M.Andreyeva (1980) münasibət və “sosial ustanovkaya” hədd qoyurdu, çünki münasibətə müxtəlif obyektlər və vəziyyətlər daxildir, lakin “sosial ustanovkaya” – yalnız sosial obyektlər daxildir [5].

V.N.Myasişev münasibət və ustanovkaya individual təcrübə prosesində inteqral kəmiyyətin psixi təşkili-nin əmələ gəlməsi kimi baxır. Onlar arasında fərq ondadır ki, münasibət şüurlu, ustanovka şüursuzdur (Faktın özünün mövcudluğu şüurludur, motivin mənbəyi isə dərk edilmir) [15]. D.A.Leontyev münasibətə dərk edilən, ustanovkaya, attityuda və ya sosial ustanovkaya dərk edilməyən kimi baxır. Bu münasibət kimi ustanovkanın da əvvəlcədən sosial xarakterini nəzərə çatdırır. “Ustanovka” anlayışının əhəmiyyəti “Münasibət” anlayışını qismən örtür, lakin onlar subordinasiyada olmurlar. Münasibət – bu daxili mövqe, ustanovka isə – obyektin münasibətinə müvafiq müəyyən davranışa hazırlıqdır. V.N.Myasişevin qeyd etdiyi kimi, münasibət – seçmə qabiliyyəti, ustanovka isə hazırlığı xarakterizə edir [15].

Beləliklə, münasibət insanlar arasında – subyekt və obyekt arasında mövcuddur. Şəxsiyyət münasibətin subyektidir. Münasibət – şəxsiyyəti onu əhatə edən gerçəkliyin hadisələrinə, başqa insanlara, insanın özünə olan mövqeyidir. Psixoloji ədəbiyyatın analizi belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, şəxsiyyətin münasibət sistemi özünə – subyekt-obyekt münasibətini, subyekt – subyekt münasibətini, özünə münasibəti daxil edir. Subyektin hər hansı obyektə münasibəti çoxaspektli xarakterə malikdir, ona görə də münasibət sistemi özünə şəxsi və sosial mənanı təqdim edir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə bir sıra alimlərin tədqiqatları araş-

dırılaraq “münasibət” problemi təhlil edilmişdir. Bu araşdırmalara əsaslanaraq “münasibət” anlayışının bir sıra sosial psixoloji xüsusiyyətlərinin açılmasına nail olunmuşdur. Münasibətin, xarakteri, tərəfləri, parametrləri təhlil edilmişdir. Şəxsiyyətin münasibəti – şəxsiyyətin daxili aləmini, onu əhatə edən gerçəkliyə, onun hadisələrinə mövqeyini əks etdirir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədə əldə edilən nəticələrdən “subyekt-subyekt” və “subyekt-obyekt” münasibətlərinin formalaşmasında və inkişaf etdirilməsində istifadə edilə bilər. Məqalədəki fikir və müddəələrdən sosial psixologiya üzrə mühazirələrin hazırlanmasında faydalanmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Psixologiya. Bakı, “Nurlan” 2007, 700s.

2. Həmzəyev M.Ə. Ünsiyyət psixologiyası. Bakı, “Nurlan”, 2007, 197 s.

3. Vayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003, 354 s.

4. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива: система личных взаимоотношений. Минск, 2004, 480с.

5. Андреева Г.М. Психология социального познания. М.: 2000, 353 с.

6. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект Пресс, 2001, 376 с.

7. Бодалев А.А. О взаимосвязи общения и отношения // Вопросы психологии. 1994, №1, с. 122–126.

8. Бодалев А.А. Психология межличностных отношений: // Вопросы психологии 2003, № 2, с. 86–91.

9. Божович Л.И. Личность и проблемы ее формирования. М., 1996, 195 с.

10. Лазурский А.Ф. Классификация личности // Избранные труды по психологии. М.: 1997, 265 с.

11. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: 1984, 455 с.

12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: 1998, 349 с.
13. Выготский, Л.С. Психология. М.: Изд. ЭКСМО-ПРЕСС, 2000, с.155–160
14. Мясищев В.Н. Психология отношений: избр. психол. тр. / под ред. А.Бодалева. Воронеж: Изд-во Моск. психол.-социального ин-та; Изд-во НПО «МОДЭК», 1995, 356 с.
15. Мясищев В.Н. Психология отношений / Избр. психол. труды. Воронеж, 2005, 389 с.
16. Ильин Е. П. И Психология общения и межличностных отношений. СПб.: Питер, 2009, 576 с.

ПРОБЛЕМЫ ОТНОШЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ РЕЗЮМЕ

АБСТРАКТ

В статье освещается процесс и результат разработки проблемы отношения на основе анализа и обобщения идей, концепций и теорий выдающихся отечественных психологов А. Ф. Лазурского, В.Н. Мясищева, Б. Ф. Ломова, Л.И.Божович и др. об отношениях личности. Отношение – субъективная сторона отражения действительности, результат взаимодействия человека со средой. В психологии – в самом общем виде – взаиморасположение объектов и их свойств. В системе отношений центральное место занимают отношения человека к обществу, общности, коллективу, группе, к самому себе. Отношение как связь субъекта с объектом едино, но в многообразии отношений выступают то более, то менее отчетливо отдельные компоненты, которые можно назвать частичными отношениями, или сторонами отношения, или видами его. Психологические отношения часто анализируют в рамках связей субъект-объект и субъект-субъект. Межличностные отношения при этом всегда рассматриваются как "субъект – субъектные" связи. В свою очередь, субъект -объектные отношения – это все отношения личности к действительности, исключая отношения между людьми и самоотношение. Можно выделить то главное, на что указывает каждая из формулировок: отношение – это связи, возникающие между людьми, предметами, явлениями. Отношения – это сложный социально-психологический процесс, обусловленный влиянием внешних (средовые влияния) и внутренних факторов.

ATTITUDE PROBLEM OF SOCIAL PSYCHOLOGY

ABSTRACT

This article is about the process and result of work problem attitude on the base of analyse and idea conception of well known psychologists A.F.Lazurski, V.N.Muasishev, B.F.Lomov, L.İ.Bolovich and etc. about personolity. Attitude – the subjective aspect of the reflection of reality, the result of human interaction with the environment. In psychology – in general terms – relative positions of objects and their properties. In the system of relations occupy the central place of man's relationship to society, community, collective, group, to himself. Ratio as a link of subject and object are one, but in the variety of relationships that act of more or less distinctly separate components, which can be called partial relations, parties or relationship, or his views. Psychological relationship is often analyzed in the framework of relations of subject – object and subject – subject. Interpersonal relationships while always treated as "subject – subject" communication. In turn, the subject-object relationship – that's all the relationship of personality to reality, except the relationship between people and the self. You can select the most important thing, as indicated by each of the formulations: attitude – is communication occurring between people, objects, phenomena. Developnent of attitude is a difficult social psychology process bgrecd influence in or out fact.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə, Sosliologiya və Hüquq İnstitutunun “Sosial psixologiya və sosiologiya” şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 26 aprel 2013-cü ildə daxil olmuşdur

KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI ŞAGİRDŁƏRDƏ HÖRMƏT HISSİNİN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aynur Mustafayeva

ADPU-nin II kurs magistrantı

E-mail: Aynur_ps88@mail.ru

Açar sözlər: *kiçik məktəbli, ali hisslər, əxlaqi hisslər, hörmət hissi*

Ключевые слова: *младший школьник, высшие чувства, чувства
права, чувство уважения*

Key words: *junior schoolchild, supreme senses, sense of disposition,
sense of respect*

Kiçik məktəb yaşı dövrünə qədər qoymaqla uşağın həyatında önəmli dəyişikliklər baş verir. Artıq uşağın qarşısında ciddi və mürəkkəb tələblər qoyulur. Təlim uşağın başlıca fəaliyyət növünə çevrilir və onun gələcək inkişafının əsas vasitəsinə təşkil edir. Təlim zamanı uşaq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir, elmi anlayışları mənimsəyir və onların konkret tətbiqinin üsul və vasitələri ilə yaxından tanış olur. Məktəbə daxil olmaqla uşağın cəmiyyətdə mövqeyi dəyişir. Bu isə onun ətrafdakı adamlarla olan münasibətlərinə müəyyən təsir göstərir. L.S.Viqotskinin təbirincə deyilsə, uşağın “inkişafının sosial situasiyası” formalaşır.

Hamıya məlumdur ki, uşağın düşdüyü yeni şəraitdə necə davranması üçün onun istinad etməli olacağı geniş əxlaqi təsəvvürləri, əxlaqi bilik

ehtiyatı olmalıdır. Psixoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, əxlaqi bilik və anlayışların mənimsənilməsi prosesi mürəkkəb xarakter daşımaqla, xüsusi rəhbərlik tələb edir. Təsadüfi hadisələrin, düzgün olmayan mikromühitin, böyüklərin düzgün olmayan davranışının və s. təsiri altında yaranan əxlaqi anlayışlar təhrif olunmuş xarakter daşıya bilər. Bu isə səhv davranışa gətirib çıxara bilər. Ona görə də birinci növbədə əxlaqi təsəvvür, bilik və anlayışların yaranması qayğısına qalmaq lazımdır. Məktəbə keçid eyni zamanda uşaq şəxsiyyətinin mühüm əlamət və keyfiyyətlərinin formalaşması və təzahür etməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Çünki məktəbdə aparılan təlim və tərbiyənin təsiri altında uşaq da müvafiq davranış normalarını mənimsəyir və kollektiv daxilində mövcud qaydalara əməl etməyə çalışır. Bu

zəmində uşaqlarda hisslərin inkişafına yeni ictimai amil təsir göstərir.

Əxlaqi hisslər çox və rəngarəngdir. Bu hisslərdən biri də hörmət hissidir. Bütün əxlaqi hisslər kimi hörmət hissi də qarşılıqlı münasibətlərdə təzahür edir. Kiçikyaşlı məktəblinin əxlaqi davranışının və onun ətrafdakılarla münasibətlərinin səmimi və qarşılıqlı inama əsaslanmasında hörmət hissini mühüm əhəmiyyəti vardır. Əlbəttə, məktəbə daxil olan uşaqlarda hörmət hissi yetkin xarakter daşımır və hörmətə əsaslanan münasibətlərin müəyyənlişməsi prosesi dinamik xarakter daşımaqla tədricən formalaşır. Uşağın məktəb həyatının ilk mərhələsində (I–II siniflərdə) hörmət hissi “tədqin olunmuş hörmət” hissi kimi təzahür etməklə çox sadə və əsasən yamsılama xarakteri daşır. Valideynlərin əxlaqi davranışı, ətrafdakıların tövsiyələri və müəllimin rəğbətəndirici və stimullaşdırıcı yönəltmələri uşağın davranışının əxlaqi “duyumluluğuna” müsbət təsir etməklə hörmət hissini təzahürü üçün əlverişli psixoemosional şərait yaradır. Müşahidələr göstərir ki, I–II siniflərdə hörmət hissini təzahürü “situation” xarakter daşır və uşaqlarda başqalarına qarşı hörmətli münasibət konkret situasiyanın təsiri ilə şərtlənir. Lakin III–IV siniflərdə hörmət hissini təzahürü konkret şəraitin təsirindən ayrılaraq nisbi müstə-

qilliyə malik olur. Bu zəmində şagirdə məxsus hörmət hissini motivləşməsi prosesi aktiv xarakter daşır.

Bundan əlavə uşaqlarda “maddi mülahizədən doğan hörmət” hissini də rast gəlinir. Məsələn, hər hansı bir adam evə gələndə uşağa müxtəlif şirniyyat, oyuncaqlar və s. gətirsə uşaq o, insana qarşı rəğbət bəsləyib, hörmət edəcəkdir.

Deməli, uşağın bəslədiyi bu hiss dərk edilməyən istəklə bağlı olub hər hansı bəxşisə, maddi mülahizəyə əsaslandırılmış olur.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda “mənəvi mülahizədən doğan hörmət” hissi də ola bilər. Bu, uşaqlarda ən çox estetik hisslərlə bağlı olan hörmətdir. O, şəxs ki, geyimi, səliqəsi, gözəliyi və s. ilə uşağın xoşuna gəlir, zövqünü oxşayır, onda həmin adama qarşı hüsn-rəğbət inkişaf edib hörmətə keçə bilər. Bunun təsiri altında uşağın ətrafdakılarla qarşılıqlı münasibəti seçici xarakterə malik olmaqla onun sosiallaşmasının çox mühüm olan istiqamətinə çevrilir. Hörmət hissi funksional baxımdan müəyyənlişir və uşağın “mən - konsepsiyası”nın mühüm olan bir psixoloji elementi kimi onun davranışının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilir. Onu da əlavə etmək istəyirik ki, hörmət hissini motivləşməsi onun əxlaqi şüurun bir psixosial elementi kimi müəyyənlişməsinə şərtləndirir.

Uşağın yaşı artdıqca, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndikcə atanaya, eləcə də başqa adamlara qarşı hörmət hissi də artır və daha dərk edilmiş xarakter daşıyır.

Uşaqlarda başqalarına qayğı və hörmət hissi məktəbəqədər yaşda özünü biruzə verir. Çünki uşaq körpəlik dövründə əşyalar aləmindən qismən uzaqlaşmış insanlarla daha çox ünsiyyətdə olmağa can atır və hisslərini onun üzərinə yönəldir. Elə hisslər də bu dövrdən təşəkkül etməyə başlayır. Onların ilk qarşılaşdıqları insanlar isə ailə üzvləri olur, uşaq onların gündəlik qayğısını hiss edir. Odur ki, uşaq ilk dəfə ən yaxın adamlara – ata, anaya, ailənin digər üzvlərinə rəğbət bəsləyir. Lakin zaman keçdikcə hisslərin əhatə dairəsi genişlənir. Uşaqlarda hörmət və qayğı hissini inkişafı ilk növbədə valideynlərin tərbiyəvi təsirindən asılıdır. Bu baxımdan valideynlərin, ailənin digər üzvlərinin şəxsi keyfiyyətlərinə, rəftar və davranışlarına diqqət yetirmələri çox vacibdir.

Dərs ili ərzində I sinif şagirdlərinə göstərilən tərbiyəvi təsir, həmçinin onların şəxsi təcrübəsinin artması, bilik səviyyələrinin yüksəlməsi nəticəsində II sinif şagirdlərinin əxlaqi hisslərində nisbətən yeni xüsusiyyətlər özünü göstərməyə başlayır. Bir cəhətə fikir vermək kifayətdir ki, əgər I sinif şagirdi hər kəsə öz münasibətini müəllimin ona verdiyi qiymətə əsasən müəyyənləşdirirsə, II sinifdə o nisbətən sərbəstləşir, özünün “şəxsi münasibətlərini” bildirməyə başlayır. Bu, başqa adamlara bəslənən hörmət hissində də öz əksini tapır. Əxlaqi tələbi yerinə yetirmək şagirdə məmnuniyyət, öz rəftarından razılıq hissi əmələ gətirir, bu da onu sonralar da belə rəftara təhrik edir. Burada əxlaqi rəftarla, əxlaqi hisslərin vəhdəti artır. Hisslər dərinləşdikcə rəftara təsiri daha qüvvətlənir və belə rəftar tələbatına çevrilməyə başlayır.

Məlumdur ki, III–IV sinif şagirdləri psixi inkişaf etibarlı ilə I və II sinif şagirdlərindən fərqlənirlər. III–IV sinif şagirdlərinin təfəkkürünün inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq, həyata münasibətlərində, adamlara yanaşma tərzlərində özünəməxsus xüsusiyyətlər meydana çıxır. I–II sinif şagirdlərində hörmət hissini bəzi xüsusiyyətlərini III–IV sinif şagirdləri ilə müqayisə etdikdə, belə bir fərq özünü aydın şəkildə göstərir: əgər I–II sinif şagirdlərində tələq edilmiş hörmət hissi üstünlük təşkil edirdisə, III–IV sinif şagirdlərində bunun yerini əsasən daxili inamdan doğan hörmət hissi tutur. Bunun başlıca əlaməti odur ki, şagirdlər hər hansı obyektə öz nöqtəyi nəzərlərindən qiymətləndirir, başqa sözlə, bu və ya digər şəxsə bəslənən hörmət

motivini özü üçün aydınlaşdırırlar. Belə hörmət hissi əxlaqi bilikdən meydana gəlir. Şagirdlərin bir neçə illik təlim-tərbiyəsi bu xüsusiyyətə qüvvətli təsir göstərir və bəzi obyektlərə hörmət etmək tələbatı yaranır. Odur ki, III–IV sinif şagirdlərində, xüsusilə də ayrı-ayrı şəxslərə hörmət etmək adət halını almağa başlayır. Belə şagirdlər, hər bir şəraitdə, müəllimə, yaxın adamlara, valideynlərə və s. hörmət etmək onların tələbatlarına çevrilir. Belə bir tələbatın yaranması, şübhəsiz ki, hörmət hissini inkişaf etdiyinin göstəricisidir. Lakin bu xüsusiyyətlər III–IV sinif şagirdlərinin hamısında özünü göstərmir, həm də belə şagirdlər azlıq təşkil edirlər. Bunun bir səbəbi də həmin sinif şagirdlərində ətraf aləmə, yaxın adamlara seçici münasibətin olması ilə bağlıdır. Həm də bəzən belə seçicilik məkan, zaman və şəraitlə də şərtlənir.

Aparılmış psixoloji tədqiqatlardan və məktəb təcrübəsindən aydın olur ki, çox vaxt uşaqlar əxlaq normalarını yaxşı bildikləri, onun haqqında geniş biliyə malik olduqları halda, öz davranışlarında onlara əməl etmirlər. Bu isə bəzən müəllimdə, tərbiyəçidə təəccüb doğurur. Ona görə də şagirdin necə davranmağı yaxşı bildiyini, lakin ona əməl etmədiyini irad tutur, onu danlayırlar. Bunun nəticəsi isə çox vaxt o qədər də fərəhləndirici olmur. Əksinə, bəzən

şagirdin özünə inamı itir, biliklə əməl arasında əlaqə pozulur, biliyin tətbiqi üçün münasib şərait yaranmır. Bu cəhəti nəzərə alaraq birinci növbədə müəllim öz şagirdləri üçün yalnız öyüd-nəsihətçi, mentor tərbiyəçi olmaqdan uzaqlaşmalı, onların əldə etdikləri əxlaqi bilik və təsəvvürləri öz davranışlarına tətbiq etmək meyli və adəti yaratmağa çalışmalıdır. Bunu isə yalnız sözlə, verbal yolla həyata keçirmək mümkün deyildir. Hər şeydən əvvəl uşaqdakı əxlaqi bilik və anlayışlar onun inamına çevrilməlidir. Adətən, əxlaqi hissələrin, eləcə də əxlaqi inamın yaranmasına nail olmaq, həmin keyfiyyətləri tərbiyə etmək üçün onların şagirdlər tərəfindən fəaliyyət prosesində mənimsənilməsi və keçirilməsi tələb olunur. Əgər şagird heç olmazsa bircə dəfə yerinə yetirdiyi əxlaqi hərəkətdən razılıq hissi keçirərsə, sonradan bir daha həmin hissi halı keçirməyə can atacaqdır. Məhz buna görə də müsbət əxlaqi hissələri tərbiyə etmək üçün elə situasiya yaratmaq lazımdır ki, şagird qüvvətli müsbət nümunə ilə qarşılaşsın, həmin prosesdə iştirak etsin və müvafiq hissələr keçirə bilsin. Bu zaman şagird öz inam və ideali mövqeyindən çıxış edərək özünü və bütün ətrafdakıları qiymətləndirməyə başlayır.

Artıq, ibtidai məktəbin sonunda şagirdlər hörmət hissini motivlərini daha aydın sürətlə dərk edir, onun tə-

lərb etdiyi rəftarı icra etməyə can atırlar, bu və ya digər səbəb üzündən buna əməl etmədikdə daxilən müəyyən narahatlıq hiss edirlər. Bu narahatlıq şagirdləri bir daha belə etməməyə, həmin mənfəətə halın təkrar olunmamasına yol verməməyə təhrik edir. Bununla da hörmət hissi şagirdlərin iradəsi ilə birləşir. Elə tərbiyənin də mühüm məqsədlərindən biri məhz buna nail olmaqdır. Belə olduqda şagird ətrafdakı adamlara – müəllimlərə, valideynlərə, yaşlılara və s. hörmət etməyə bilmir, hamıya hörmət etmək qismən də olsa onun tələbatına çevrilir. Mədəni rəftarın da əsasını belə bir tələbatın yaranması təşkil edir. Lakin belə bir inkişafa nail olmaq çox sadə və asan hesab edilə bilməz. Bunun üçün əsaslı və düşünülmüş tərbiyəvi təsir sisteminin olması çox vacibdir.

Fikrimizi ümumiləşdirsək belə bir qənaətə gələ bilərik ki, məktəb və ailənin humanistik tərbiyəvi təsiri altında uşaqlarda insanlara yüksək dəyər vermək bacarığı, onların hüquq və ləyaqətinə hörmətin aşılması

mühüm faktordur. Uşaqların tərbiyəsində, valideyn və müəllimlərin nümunə olmasının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Əgər müəllim şagirdlərə səmimi və qayğıkeş münasibət bəsləyir, onları hərtərəfli öyrənməyə çalışırsa, uşaq şəxsiyyətində özünü göstərən müsbət tərəfləri inkişaf etdirirsə, nəticədə nəinki şagirdlə müəllim arasında, həmçinin bütün sinif kollektivində möhkəm səmimiyyət və mehribançılıq yaranacaqdır. Müəllimlə şagirdlər arasında səmimiyyət və qarşılıqlı hörmət yarandıqda təlim-tərbiyə fəaliyyəti müvəffəqiyyətli olur.

Əxlaqi rəftar əxlaqi hisslərlə müsbət əlaqədə daha təsirli olur. Odur ki, şagirdlər arasında münasibət, şagirdlə müəllim, uşaq ilə ailə üzvləri və s. arasında münasibət mühüm əxlaqi hiss olan hörmət, həm də aydın dərk edilmiş hörmət hissəsinə istinad etməlidir. Ayırı-ayrı əxlaq normaları insanın əqidəsinə, onlara riayət etmək adamın tələbatına çevrildiyi zaman inamla demək olar ki, hörmət hissi lazımı dərəcədə inkişaf etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Dərslük. İkinci nəşr. Bakı, 2002, 623 s.

2. Əzimli Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı, 2006, s.

3. Qədirov Ə.Ə., Məmmədov İ.N.

Yaş psixologiyası. Bakı, 1986, 191 s.

4. Quliyev E.M. Kiçik məktəblərdə idrak fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, 1995, 122 s.

5. Люблинская А.А. Детская психология. М., 1971, 411 с

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ЧУВСТВА УВАЖЕНИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

АБСТРАКТ

Подытожив мысли, можем прийти к такому выводу, что под влиянием гуманистического воспитания школы и семьи развитие у детей умения высоко ценить людей, относиться с уважением к их правам и нравам является важным фактором. Примерные родители и педагоги (воспитатели) играют существенную роль в воспитании детей. Если педагог обращается с учениками искреннее и заботливо, старается распознать их всесторонне, развить положительные качества в их характере, то в результате сложатся искренние и дружелюбные отношения не только между педагогом и учеником, но и между всем коллективом. Обучение-воспитание успешно осуществляется если между педагогом и учеником складываются искренние отношения и взаимное уважение.

Нравственное поведение становится более эффективным при сопровождении его, нравственными чувствами. Таким образом, отношение между учениками, между педагогом и учениками, между ребенком и членами семьи и т.д. должно основываться на таком важном ясно познаваемом чувстве, как чувство уважения. При превращении отдельных нравственных норм во взгляды (идеи) человека, при появлении потребности соблюдения этих норм, можно с уверенностью сказать, что чувство уважения развито на нужном уровне.

FEATURES OF SHOWING OF SENSE OF RESPECT AT A JUNIOR SCHOOLCHILDREN

ABSTRACT

Summing up the thoughts, we can come to such conclusion, that under the influence of humanistic education of school and a family, cultivation of ability to appreciate people, to respect their rights and morals – is an important factor in bringing up of children. Exemplary parents and teachers (tutors) play an essential role in education (training) of children. If the

teacher treats pupils sincere and carefully, tries to recognize them closely, to develop positive qualities in their character, there will be sincere and friendly relations not only between the teacher and the pupil, but also between the whole class collective. Training & education results successfully if there are sincere relations and mutual respect between the teacher and the pupil.

The moral behavior is more effective when it is accompanied by moral senses. Thus, the relation between pupils, between teacher and pupils, between the child and members of family, etc. should be based on such important sense, as the sense of respect. When separate moral norms grow to ideas (views) of an individual, and observance of these norms becomes required, we can say with certainty that the sense of respect progressed at required level.

Məqalə ADPU-nun yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №11)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 29 mart 2013-cü ildə daxil olmuşdur

АНОРМАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ И ПУТИ ЕГО КОРРЕКЦИИ

Джамия Кулиева

BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: camila1342009@hotmail.com

Açar sözlər: yeniyetməlik yaş dövrü, anormal psixologiya, deviant, anormal davranışın korreksiyası

Ключевые слова: подростковый возраст, анормальная психология, девиант, коррекция анормального поведения

Key words: adolescence teenage age, abnormal psychology, deviant, correction of abnormal behavior

Подростковый возраст или подростничество занимает особое место среди других возрастных этапов становления личности. Его называют – критическим, переломным, переходным возрастом, возрастом перемен, возрастом полового созревания. Не трудно заметить, что во всех этих и многих других определениях этот возраст связывается с проблемностью и проблемами. Проблемой является сам подросток, – как он развивается, а также его отношение к своему окружению и отношения с ним значимых взрослых. Проблема подростков вызывает не только исследовательский интерес психологов, педагогов, биологов, генетиков и разных других специалистов, она очень важна как для родителей, так и для

широких кругов общественности. Для каждого заинтересованного человека это еще и актуализация собственного опыта подростничества.

Хронологические границы подросткового возраста совпадают с обучением школьников в 6–9 классах, т.е. от 11–12 до 15–16 лет. Именно в этот период происходит усиленное усвоение социальных ценностей и норм, формирование жизненной позиции. Причем, психологический процесс развития личности подростка проходит, как правило, неровно и, часто, с трудно прогнозируемыми последствиями. Во всех случаях, это очень противоречивый процесс. Подросток в одно и то же время – и ребенок, и взрослый, а точнее – это уже не ребенок, но еще не взрослый.

Подростковый возраст – период интенсивной морфологической и функциональной перестройки организма, сложный многоплановый процесс перехода в режим зрелости и личностной зрелости. Обычно он идет в двух направлениях и обозначается некоторыми учеными в таких образных выражениях, как «гормональная буря» и «скачок роста» (11, с. 146). «Гормональная буря» – это интенсивная перестройка деятельности эндокринных желез. Она ведет к изменению работы нервной системы, повышая ее возбудимость и оказывая влияние на общее психическое состояние подростка. Наблюдается эмоциональная неуравновешенность, обидчивость, ранимость, которые тесно связаны с этой перестройкой. Умственное или физическое перенапряжение, аффекты, отрицательные эмоциональные переживания могут стать причинами эндокринных нарушений и функциональных расстройств нервной системы, проявляющихся в повышенной раздражительности, слабости сдерживающих механизмов, утомляемости, рассеянности, падении успеваемости в учебе, расстройствах сна, апатии, вялости и т.д. Изменяется облик подростка. В этот период отмечается скачок роста – рост тела и конечностей в

длину, изменение пропорций тела, развитие мускульного скелета по «мужскому» или по «женскому» типу. При этом позвоночник отстает от темпа роста тела в длину, поэтому может возникнуть его искривление. Отличительной диспропорцией в физическом развитии подростка является отставание роста кровеносных сосудов от роста мускулатуры сердца. Это может быть причиной функциональных нарушений в деятельности сердечно-сосудистой системы, что проявляется в виде малой выносливости организма (нарушение давления, быстрая утомляемость).

Вместе с тем подростничество – это возраст повышенной активности и кипучей энергии. В этот момент происходят огромные изменения и в психологической сфере подростков. К ним относятся:

1) Возникновение «чувства зрелости» и реакций эмансипации, которые выражаются в стремлении к самостоятельности («быть как взрослый»), желании освободиться от опеки взрослых и отрицании своей принадлежности к детям. Подросток стремится расширить свои права и ограничить права взрослых в решении любых вопросов, но, особенно, относящихся к его личности. Протест и неподчинение – основные средства, при

помощи которых подросток добивается изменения прежнего типа отношений со взрослыми.

2) Реакция группирования со сверстниками.

Общение со сверстниками – ведущий вид деятельности в подростковом возрасте, учебная деятельность отходит на второй план. Вхождение в группу сверстников на правах равенства, сотрудничества (А.Е.Личко) – важнейшая проблема этого возраста: постоянное взаимодействие с товарищами порождает у подростка стремление занять среди них достойное место и является одним из доминирующих мотивов поведения и деятельности. Подростки общаются группами, дружба их очень эмоциональна, насыщена множеством переживаний.

3) Возникновение интереса к противоположному полу.

Половое развитие – пубертат, порождает интерес подростка к другому полу и одновременно усиливает внимание к своей внешности. Появляется любовно-дружеские очень эмоциональные отношения, может возникнуть первая любовь. Безответная симпатия нередко становится источником очень сильных переживаний. У части подростков к этому времени происходит и первый опыт половых отношений.

4) Развитие самосознания.

Важнейшей особенностью личности подростка, как отмечал Л.С.Выготский, является бурное развитие рефлексии и на ее основе – самосознания. Именно в этом возрасте формируется ориентировка личности на самооценку. От характера самооценки зависит уровень притязаний подростка. Самооценка возникает и формируется только в процессе общения подростка с другими людьми. При этом «Если оценка адекватная, то формируется и адекватная самооценка, если же подростка недооценивают или переоценивают, то формируется неадекватная самооценка».

При рассмотрении психического статуса подростка обращает на себя внимание конфликтность и напряженность ситуаций развития. Существенно перестраивается характер учебной деятельности, что предъявляет повышенные требования и интеллекту и поведению подростков. Происходит перестройка механизмов познавательных процессов: развиваются логичность и абстрактность мышления, произвольное внимание, смысловая память. Наиболее ярко начинают проявляться специальные способности: художественные, математические и др. Одним из характерных свойств подростков является

бурное проявление своих чувств и эмоций.

В новой стремительно изменяющейся для подростка ситуации, он часто теряет ориентировку. При столкновении с препятствиями у него возникает сильное чувство противодействия, которое носит защитный характер.

Все это является предпосылками возникновения трудностей подросткового возраста, которые при переходе в следующую возрастную стадию обычно преодолеваются. Однако, в подростковом возрасте обнаруживают себя и такие проблемы, которые заставляют общество создавать специальные службы. Речь идет об отклоняющемся (анормальном) поведении подростков.

Согласно определению данному в словаре-справочнике М. Кордуэлла (см. К.С.Ткаченко), анормальное поведение – это поведение, которое отклоняется от общепринятой нормы: причиняет вред, беспокойство или угнетает окружающих, тем или иным образом нарушает общественные представления о нормах человеческой деятельности (9, с 13).

Р. Карсон, Дж. Батчер, С.Миника пишут: «мы определяем поведение как анормальное, как проявление психического расстройства, если оно одновременно является

устойчивым и в значительной степени противодействующим продолжительному благополучию индивида или того человеческого сообщества, членом которого оно состоит» (10, с. 37).

Исходя из этого понятия «нормального» и «анормального» поведения трудно рассматривать без учета конкретной культуры: анормальное поведение есть поведение, отклоняющееся от норм общества, в котором оно осуществляется (Gorenstein, 1992; Sarbin, 1997; Scheff, 1984; Ulmann & Krasner, 1975). Анормальное поведение дезадаптивно, оно приводит к пагубным последствиям как для человека, так и для окружающих, нарушает индивидуальное или коллективное благополучие.

В психологии нет общепринятого определения анормального поведения. Существует несколько подходов, различающихся взглядами на природу и происхождение анормального поведения.

1. В бихевиористских моделях анормальность рассматривается как развитие схем поведения с недостаточной приспособляемостью, устанавливаемых в процессе классического формирования условных рефлексов, выработки инструментальных условных рефлексов и моделирования.

2. В биологических моделях аномальное поведение рассматривается как следствие анатомических проблем в деятельности головного мозга.

3. В когнитивных моделях подчеркивается роль когнитивных проблем, таких, как нелогичные мыслительные процессы и ложные представления об окружающем мире.

4. В гуманистических моделях аномальное поведение рассматривается как следствие искусственных (социальных) препятствий, блокирующих потенциал роста и развития личности.

5. В психодинамических моделях аномальное поведение рассматривается как следствие скрытых психологических воздействий, о которых сам человек может не подозревать, часто уходящих корнями в детские переживания.

6. В социокультурных моделях акцент делается на социальном и культурном происхождении аномального поведения через изучение неблагополучных семей, «вознаграждающих» и поддерживающих аномальное поведение, а также различных социальных стрессов, создающих специфические проблемы для членов общества и увеличивающих вероятность аномальных поступков. Одна из проб-

лем, связанных с определением аномальности, заключается в том, что наши выводы об аномальном или нормальном поведении во многом зависят от выбранной перспективы. Так, в психоанализе (психодинамический подход) гомосексуальность может считаться аномальным поведением, в то время как в бихевиористском подходе она относится к категории нормального поведения. Многие психологи сейчас склоняются к мнению, что некоторые люди имеют биологическую, психологическую или социокультурную предрасположенность к конкретной форме аномального поведения, которая затем активизируется и поддерживается психологическим стрессом (парадигма предрасположенности к стрессу как одно из объяснений аномального поведения). Для создания более полной картины, необходимо рассмотреть существующие модели аномального поведения. При классификации аномального поведения используются три подхода: категориальный, многомерный и прототипический (Widiger & Frances, 1985). Первый подход категориальный основан на том, что, во-первых, все поведение человечества можно подразделить на категории здорового и нездорового. А во-вторых, нездо-

ровое поведение включает в себя отдельные не пересекающиеся группы или типы расстройств, обладающие внутренней гомогенностью.

В рамках многомерного подхода обычное поведение человека рассматривается как продукт распределения сил или активации поведения по нескольким определенным направлениям, например, настроение, эмоциональная стабильность, гендерная идентичность, агрессивность, тревожность, ясность мышления, межличностное доверие, коммуникация и т.д. Следовательно, аномальное поведение можно отличить при помощи четких статистических критериев, используемых в обыденных жизненных ситуациях, возникающих у обыкновенных людей. При этом имеют ввиду, что большинство людей предположительно соответствует среднему или психически «нормальному» состоянию.

Прототипический подход подразумевает наличие идеализированной комбинации характеристик и является частью обыденных переживаний и мышления человека.

Средой аномального поведения являются улица, семья, трудовой (учебный) социум. Провоцируют аномальное поведение социально-экономические усло-

вия, семейно-бытовые и межличностные отношения, социально-культурное окружение, особенности общения людей друг с другом. Одни считают, что аномальное поведение это отклоняющееся поведение и для объяснения причин существующих форм отклоняющегося поведения разработано несколько различных концептуальных систем, которые можно объединить в две большие группы: личностные и социальные. Первая группа концепций в качестве основной причины видит нарушения в структуре индивидуальных характеристик, вторая – их происхождение видит в социальной системе и ее несовершенстве.

Часто аномальное поведение анализируют в контексте анализа агрессии. Особенно актуально это в случае анализа аномального поведения подростков. Сторонники психоаналитической теории считают, что в основе агрессии лежат нереализованные врожденные неосознаваемые влечения. В качестве таких неосознаваемых, подавляемых влечений З.Фрейд рассматривает либидо, А.Адлер – стремление к власти, самоутверждению, превосходству над другими людьми, Э.Фромм – мазохистские влечения к страданию и смерти.

Биолого-антропологические факторы, оказывающие влияние на развитие и поведение личности, рассматривают А.Бандура, А.Басс, Л.Берковец, С.Н.Сенников, Т.Н.Курпатов. Но до настоящего времени не обнаружена четко выраженная зависимость между аномальным поведением и генетической, конституционно-биологической обусловленностью человека. Важнее, на наш взгляд, сконцентрировать внимание на социальных детерминантах аномального поведения. Они многочисленны, имеют разную степень воздействия и специфически группируются в каждом конкретном случае. Исследования показывают, что их причины кроются чаще всего в семье, школе, группах непосредственного социального окружения подростка.

Ю.А.Клейнберг, Т.Р.Алихманова, А.В.Мисько выделяют три основных фактора, влияющих на трудности подросткового возраста: биологический, психологический и социальный.

Биологический – выражается в физиологических особенностях ребенка, т. е. в неустойчивости жизненно важных систем организма (в первую очередь нервной системы). Психологический – заключается в особенностях темперамента, акцентуаций характера, что влечет

за собой повышенную внушаемость, быстрое усвоение асоциальных установок, склонность ухода от сложных ситуаций или подчинение им. Социальный – отражает особенности взаимодействия подростка с социумом.

Учитывая, что основным видом деятельности подростков является школа проанализируем третий фактор – социальный.

Наряду со своим прямым назначением школа выступает институтом социализации подрастающего поколения, на протяжении всего взросления подростка формирует его личность. Положительное и отрицательное воздействие школы во многом определяется профессионализмом, заинтересованностью в результатах своей деятельности преподавателей и администрации.

Необходимо отметить, что у подростка очень сильна потребность в одобрении, и он тяготеет к тем, кто его одобряет. Именно на этой основе, как отмечает М.В.Гамезо, у подростков формируются контактные группы. Состав и длительность существования этих групп зависят от общности интересов, взаимопонимания и одобрения поступков друг друга. Первоначально эти группы очень динамичны, и подростки занимают разное место в разных группах.

Центр жизни в подростковом возрасте перемещается в сферу общения и дружбы. Иногда подростки-друзья, бывают связаны между собою не общими делами, а лишь способностью «поговорить по душам». При этом они не сомневаются, что будут правильно поняты, а доверенные тайны не станут известны другим. Они также, чрезвычайно старательно охраняют дружбу от проникновения кого-нибудь другого. При этом к товарищу они предъявляют конкретные и часто повышенные требования, в отличие от требований к себе.

Важно отметить, что подросток, не найдя удовлетворяющей его системы общения, «уходит» из школы и семьи. Это может происходить чаще психологически, но не так редко и в прямом смысле (А.Н.Леонтьев, Л.Ф.Обухова), и именно улица, как ему кажется, несет в себе все свободы, к которым он так стремится.

Если в целом подобное поведение является характерной особенностью подростничества, то такое явление как бродяжничество выходит за пределы нормы и его следует отнести к одному из видов аномального поведения.

Бродяжничество и побеги из дома встречаются довольно часто

– более 50% таких случаев связаны с конфликтами в семье и школе. По мнению специалистов – это своеобразный протест, желание смягчить свою участь. Побег совершаются подростками в возрасте 11–13 лет (В.Г. Степанов), А.Е.Личко расширяет этот диапазон – от 7 до 15 лет.

Некоторые дети бегут из дома, стремясь к приключениям. Это гиперактивные дети, чья неугомонность вызывает раздражение у родителей и учителей. Для предотвращения побега этих подростков надо вовлекать их в интересную и напряженную полезную деятельность.

Существует категория беглецов-шантажистов, которые уходят из дома, чтобы родители приняли их условия. По данным МВД, у подростков систематически убегающих из дома основной причиной побегов (в 90% случаев) является деморализация семей: пьянство, наркомания, проституция родителей, жестокое обращение с ребенком.

Причиной побегов может быть также незнание и неучет родителями школьных трудностей своих детей, вызванных отставанием в учебе или сложностями во взаимоотношениях с товарищами.

Для предотвращения подростковых побегов необходимо соблю-

дать четкую согласованную со стороны педагогов, родителей и правоохранительных органов линию воспитания. Большая роль принадлежит психологам, которые могут обозначить контуры личностного развития подростка, определить проблемные точки.

Думается, стратегическим подходом должно быть объединение усилий всех субъектов образовательного процесса (учитель, классный руководитель, социальный педагог, педагог-психолог, родители) для проведения психокоррекционных мероприятий. При этом педагогические и психологические усилия должны быть направлены не на исправление эмоциональных нарушений, а на формирование позитивных чувств – миролюбия, эмпатии, сопереживания, доброжелательности.

Во всех случаях, таких подростков нельзя оставлять без внимания, им нужно систематически давать почувствовать их нужность и необходимость.

Теория коррекционно-педагогической деятельности является одной из ведущих в современной психологической науке. В начале XX века П. Бонкур и Ж. Филипп исследовали пограничные формы психического развития детей и подростков и выделили такую

группу как «субнормальные ученики». В эту группу вошли дети с низкой обучаемостью, психическим инфантилизмом и с не резко выраженными формами умственной отсталости. В этот же период А.Бине и Т.Симон (1911) выделяют группу «псевдонормальных учащихся», включая сюда «отсталых в педагогическом отношении» и соматически больных детей, а Л.Фейрфилд (1917) – группу «детей пограничной черты» – со слабо выраженным, но стойким интеллектуальным дефектом, а также, запаздывающих в развитии детей и педагогически запущенные дети и др.

Иными словами, в западноевропейской психолого-педагогической науке наметился ряд направлений в исследованиях, где проблемы недостатков развития и отклонений в поведении детей с сохранным интеллектом начали волновать педагогов и психологов.

Аномальное поведение основано на противоречиях, существующих в обществе, социальных группах, между личностями и, наконец, внутри самой личности. В таком поведении проявляется единство объективных и субъективных факторов. Самое пристальное внимание должно быть направлено на раннюю профилак-

тику такого поведения. Рост проявлений аномальных форм поведения школьников делает особенно актуальной для психолого-педагогической науки и практики проблему прикладной психологии и организации специальной педагогической деятельности по предупреждению и коррекции подобных проявлений.

Несмотря на то, что этими проблемами озабочены также дефектологи и врачи-клиницисты, однако описание «замедленного темпа развития» или задержка интеллектуального развития не являются показателями патологии, медицинского диагноза.

В советской психологии теория коррекционно-педагогической работы развивалась на протяжении более 50 лет благодаря работам Л.С.Выготского, П.Я.Гальперина, А.В.Запорожца, А.Н.Леонтьева, А.Р.Лурии, А.В.Петровского, С.Л.Рубинштейна, Эльконина и др.

Понятие коррекция определяется как исправление (частичное или полное) недостатков психического и физического развития у аномальных детей с помощью специальной системы психолого-педагогических приемов и мероприятий.

Причем коррекция рассматривается как психолого-педагогическое воздействие, которое не сво-

дится к тренировочным упражнениям, направленным на исправление (ликвидацию) отдельно взятого дефекта, а подразумевает воздействие на личность ребенка в целом.

Главная цель коррекционного процесса – уменьшение частоты проявления форм аномального поведения школьников. Коррекция рассматривается как путь или способ преодоления и ослабления этих форм поведения через формирование новых жизненно необходимых качеств в ходе учебно-воспитательного процесса или различных видов деятельности учащихся.

Необходимо иметь в виду, что цели коррекции должны формулироваться в позитивной, а не в негативной форме, они должны быть реалистичны и привлекательны, соотносимы с продолжительностью работы и оптимистичны. Эти цели должны вызывать желание и стремление у школьников их достигнуть.

Психокоррекционная работа должна строиться на основе учета индивидуальных особенностей и возможностей подростка, коррелировать с микросоциумом и конкретными социально-педагогическими условиями, в которых он находится.

Этапы работы по коррекции аномального поведения подростков:

1) Диагностика. Выявление характера проблем и причин их появления в поведении и процессе обучения. Изучение социальной ситуации развития, положения в коллективе и в группе. Выявление иерархии потребностей и доминанты нравственного развития. Определение потенциальных возможностей и способностей.

2) Разработка программы психолого-педагогических мер в целях коррекции отклоняющегося поведения. Разработка проекта педагогической коррекции в виде ряда воспитательных мер, рекомендуемых классному руководителю, родителям, учителям-предметникам,

классу в целом. Разработка программы самовоспитания школьника.

3) Реабилитация подростка, попавшего в сложную ситуацию. Разрушение отрицательного стереотипа ученика, сложившегося у педагогического и ученического коллективов, повышение статуса ребенка. Изменение отношения родителей к собственному ребенку.

4) Реализация программы психолого-педагогической коррекции отклоняющегося поведения. Привлечение специалистов и осуществление контроля за реализацией программы (мониторинг). Повторная диагностика и отслеживание динамики развития подростка.

Литература:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə. Ə.Ə., Psixologiya. Bakı, Maarif, 1989. 540 s.

2. Гонеев А.Д. Основы коррекционной педагогики: 2-е изд., М.: Академия, 2002, 272 с.

3. Дэвид Холмс Анормальная психология СПб.: Питер, 2003, 304 с.

4. Клейберг Ю.А. Девиантное поведение в вопросах и ответах/ Ю.А.Клейберг: уч.пособие для вузов. 2-е изд. М.: НОУ ВПО Московский психолого-социальный институт, 2008, 304 с.

5. Леонтьев А.Н. Формирование личности. Психология личности в трудах отечественных психологов /сост. Л.В. Куликов. СПб., 2000

6. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999, 416 с.

7. Степанов В.Г. Психология трудных школьников: Учебное пособие для учителей и родителей. – М.: Академия, 1997. – 320 с.

8. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы / Л.Ф. Обухова. М.:Тривола, 1995, 430 с.

9. Психология. А.Я. Словарь-справочник / Пер. с англ. К.С.Ткаченко. М., 2000, 345 с.

10. Карсон Р., Батчер Дж., Ми-нека С. Анормальная психология 11-е издание, 2003, 1165 с.

11. Толстых Н.Н. Формирование жизненной перспективы в подростковом и раннем юношеском возрасте. Новосибирск, 1985, 435 с.

YENİYETMƏLƏRİN ANORMAL DAVRANIŞI VƏ ONUN TƏHLİLİ YOLLARI

ABSTRAKT

Məqələdə anormal davranışın mahiyyətinin açılması ilə bağlı məsələyə baxılır. Bu istiqamətdə mövcud olan müxtəlif yanaşmalar çərçivəsində anormal davranış modelləri təhlil olunur. Burada daha çox anormal davranışa bibehaviorist, bioloji, koqnitiv, humanist, psixodiagnostik, sosiomədəni modellər çərçivəsində verilən şərhlər geniş planda təhlil olunur və anormal davranışın müxtəlif mövqelərdən təsnifi sxemlərinə baxılır. Anormal davranışı şərtləndirən amillərlə bağlı araşdırma aparılır.

Bu təhlil əsasında, xüsusən də yeniyetməlik yaşının çətinliklərinə təsir edən əsas faktorlardan (bioloji, psixoloji və sosial) çıxış edilərək yeniyetmələrdə anormal davranışın təhlili yollarına baxılır. Xüsusən də yeniyetmələrin anormal davranışının təhlili üzrə işin mərhələlərinə aydınlıq gətirilir. Burada əsasən də davranışdan kənara çıxmaların təhlili ilə bağlı həyata keçiriləcək psixoloji-pedaqoji tədbirlər proqramının işlənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

**ANOMALOUS BEHAVIOR OF ADOLESCENT
AND THE WAYS OF ITS CORRECTION**

ABSTRACT

The article discusses the disclosure of abnormal behavior. In this direction, the models of anomalous behaviors are analyzed under the various existing approaches. Here bibehaviorist more abnormal behavior, biological, cognitive, humanistic, psixodiaqnostik, socio-cultural models are analyzed in the framework of the wide range of interpretations of the classification schemes are considered, and the abnormal behavior of different positions. Factors causing the abnormal behavior is under investigation.

On the basis of this analysis are considered, in particular, ways of correction of the anomalous behavior of adolescents, based on the main factors (biological, psychological and social) affecting the difficulties of adolescence. In particular, the abnormal behavior of adolescents amendment clarified the stages of the work. According to the amendment to the deviations in the behavior associated with the development of a program of measures to be implemented pedagogical and psychological attention.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №6)
Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 24 aprel 2013-cü ildə daxil olmuşdur

AUTİZMLİ UŞAQLARLA APARILAN TERAPİYA ÜSULLARI

Aidə Nəbiyeva

*ARTPİ-nin fəlsəfə doktoru
programı üzrə dissertantı*

E-mail: namazovaaida@ mail.ru

Açar sözlər: *verbal kommunikasiya; emosionallıq; exolaliyalar; xüsusi təlim üsulları; terapiya üsulları; tətbiqi davranış analizi, eyniləşdirmə; fərq-ləndirmə; oyun; özünəqulluq; aktiv nitq bacarıqları; rehabilitasiya; lovaas üsulu.*

Ключевые слова: *вербальная коммуникация; эмоциональность; эхо-лалия; специальные методы обучения; методы терапии; прикладной анализ поведения; идентификации; дифференциации; игры; самостоятельно активно навыков речи; реабилитации; метода Ловаас.*

Key words: *verbal communication, emotional, exolaliyalar, special training techniques, methods of therapy, Applied Behavior Analysis, identification, differentiation, games, self-active speech skills; rehabilitation; Lovaas method.*

İlk dəfə Kanner tərəfindən üzə çıxarılmış autizm problemi məhdud bacarıqlar, sosial və verbal kommunikasiyada, nitq aktivliyi və inkişafında, davranışın normal idarə olunmasında, emosionallıq və emosional bağlanma sahəsində ortaya çıxan çətinliklərlə xarakterizə olunur. Uzun tarixi araşdırmalar sonrası məsələyə psixoloji, sosial, bioloji, tibbi baxımdan nəzər salındıqdan sonra autizmin xarakteri dəyişilmişdir. Belə ki, problemə tarixən nəzər saldıqda ilk vaxtlar autizmin daha çox psixoloji amillərin təsiri altında üzə çıxdığı fikirləri aktiv olmasına baxmaya-

raq, sonralar məsələnin bioloji və neyrobioloji tərəfləri daha çox qabardılmağa başlandı. Araşdırmaların ilk illərində bu problemin səbəbləri daha çox ana və atanın səhv addımları, sevgi əksikliyi, uşağın diqqətdən və qayğıdan kənar qalması, ana-övlad arasında emosional bağlılığın az olması və.s ilə izah olunurdu. [1.1]

Müasir dövrdə autizm probleminin həlli yolunda ən vacib addımlardan biri də müalicə prosesinə başlamazdan əvvəl erkən diaqnozun qoyulmasıdır. Ona görə ki, bu tip uşaqlara nə qədər tez diaqnoz qoyularsa

bir o qədər tez psixokorreksiya işinə başlanılır. Məhz bu prosesdən sonra uşaqlar təlimə başlayayırlar və ona görə də bu prosesin tezləşməsində valideynlər daha sonra isə mü-təxəssislər çox vacib bir rol oynayır. Valideynlərin qeydlərinə görə bir çox hallarda uşaqlarında baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar həkimə müraciət edən valideynlər” Uşağınızda heç bir problem yoxdur, o sadəcə olaraq ərköyündür” cavabını alırdıq cavabını aldıkları üçün psixokorreksiya işini bu qədər yubandırdıklarını iddia edirdilər. Bü fikirdə doğrudan da çox böyük həqiqət var. Uşağa diaqnoz qoyulduqdan sonra yaxın 5 il ərzində öyrənmə qabiliyyətləri yaxşı olduğu üçün daha çox təlimə yönəldilməlidirlər. Autizmlı uşaqların təlimində aktiv olan belə bir fikir mövcuddur ki, onlar diaqnoz qoyulduğu gündən etibarən bir gün belə itirmədən təlimə başlamalıdır. Ona görə ki, hər keçən 1 gün itki hesab olunur. Ona görə ki, autizmlı uşaqlar nə qədər erkən təlimə başlasalar bir o qədər çox irəliləyə bilərlər. Şəxsiyyət inkişafının əsasları bu dövrdə qoyulur. Autistik uşaqların bu dövrdə aldıkları təhsil daha qalıcı olmaqdadır. Həmçinin bəzi qabiliyyətlərin öyrənilməsi yaş ilə də bağlıdır. Məsələn, üç yaş ətrafı autizm diaqnozu qoyulmuş uşaqlar danışa bilmək üçün verilən təlimə müsbət

reaksiya verərkən, 5 yaşdan yuxarı uşaqlarda elə də çox inkişaf görünməz. Məsələ burasındadır ki, normal uşaqlar həyatının ilk illərində insanlarla ünsiyyət quraraq, ətraf aləmi müşahidə edərək dərk edirlər. Məsələn təqlid etməyi öyrənirlər, təkrarlayıcı nitqdən istifadə edirlər və beləliklə də inkişaf etməyə başlayırlar. Uşaqlar bir ömür boyu istifadə edə biləcəkləri bilikləri bu dövr ərzində əldə edirlər. Ətrafdakı insanlar bu cür təribəni əldə etməyə uşağa yaxından kömək etməlidirlər. Bu yolda davamlı və ardıcıl məşğələlər əvəzolunmaz fayda verməkdədir.

Autizm probleminin erkən diaqnostikasının edilməsi və diaqnozun qoyulması çox vacib şərtlərdən biridir. İlk dəfə olaraq Kanner bu problemin diaqnostik meyarlarını müəyyən etmişdir. Onun müəyyən etdiyi meyarlar tarixi olmasına baxmayaraq, öz tarixi əhəmiyyətini itirməmişdir. Ona görə ki, Kanner bu problemi uzunmüddətli və geniş izlədiyi üçün müəyyən etdiyi əlamətlər öz elmi və praktik əhəmiyyətini itirməməklə yanaşı autizmlı uşaqları uzaqdan belə gördükdə tanımağa kömək etmişdir. Bu diaqnostik əlamətlər aşağıdakılar hesab olunur:

Başqaları ilə qarşılıqlı münasibətdə olmurlar.

Nitq gecikir və nitqdə problemlər var.

Nitqdən ünsiyyət məqsədilə istifadə etməzlər.

Exolaliyalar (təkrarlama) mövcuddur.

Əvəzlilərdən düzgün istifadə etməz və qarışdırırlar.

Dəyişiklikləri qəbul etməzlər.

Təkrarlayıcı məqsədsiz davranışlar görülür.

Normal zəka və yaxşı hafizəyə sahibdirlər.

Xarici görünüşləri normaldır [2,27].

Uşaq autizminin aradan qaldırılmasında dərman müalicəsi ilə yanaş xüsusi təlim üsullarından da istifadə olunur. Bu uşaqlara erkən diaqnoz qoyulması və erkən məşğələlərin başlaması qarşıda duran ən əsas məqsədlərdən biridir. Məşğələlər həftə ərzində 20 saatdan başlayaraq 35–40 saatadək davam etdirilməsi məqsəduyğun hesab olunur. Məşğələlərdə fərqli terapiya üsullarından istifadə oluna bilər. Terapiya üsulları müasir dövrümüzdə həddindən artıq çoxdur və onların yaralılıq dərəcələri də fərqlidir.

Ən çox istifadə olunan üsullardan biri də Tətbiqi Davranış Analizidir. (Applied Behavior Analysis) Bu əsasən şəxsin davranışlarının fərdi olaraq izlənilməsi və kənar faktorlardan asılılığının nə qədər olduğunu, davranışların istiqamətləndirilməsi və düzəldilməsinə yönəldilmiş bir metoddur. Burada əsas vasitə kimi cəza-

landırma və mükafatlandırma üsullarından istifadə olunur və bunların tətbiqində məqsəd mənfi davranışların fiksasiya olunmadan müsbət davranışların isə mükafatlandırma mexanizmini quraraq artırılmasına cəhd edilir. Nəzərə alsaq ki autizmlə uşaqların davranış problemləri və yalnız qurulmuş davranış modellərinin qurulması daha çoxdur, məhz ona görə də bu məsələlərdə TDA-nın yavaşması bizim üçün əvəzolunmazdır. Bu metodla uşaqlara qazandırılan hər bir bacarıq və ya tərgidilən hər hansı bir davranış mütləq günlük qeydlərin tutulması çox vacib bir şərtidir. Bu cədvəllərin tutulması gün ərzində uşağın davranışının sxemini bizə təqdim edir. Bu metodla nəinki uşağa hər hansı bir bilik qazandırır, eyni zamanda onun problem davranışı həll olunur. Bir çox hallarda bu tip uşaqlar üçün fərdi proqramlar hazırlanır. Metodun əsas məqsədlərindən biri təsadüfi bilikləri məqsədyönlü, möhkəm, ümumiləşdirə bilən biliyə çevirməkdir. Əsas üsullardan biri qazandırmaq istədiyimiz biliyi və davranışı gücləndirmək üçün addımlar atmaq, (məsələn xal vermək) tərgidilməsinə istədiyimiz davranışlar üçün isə özümüzü görməzliyə vurmalyıq. Davranış problemini heç bir zaman mükafatlandırmaq olmaz əksinə onun azaldılması üçün alternativ üsullardan istifadə olunmalıdır.

Bu terapiya üsulunun tətbiqi əlverişli şəkildə autizli uşaqların reabilitasiyasında özünü göstərməkdədir. TDA-nın tətbiqində də özünəməxsus qaydalar mövcuddur, belə ki, terapiya zamanı uşağın bacarmadığı bütün bacarıqları və davranışları hədəf olaraq nəzərə alınır. Uşaq yatdığı zamanları çıxmaq şətri ilə onun ola bildiyi hər yerdə və hər bir şəxs tərəfindən, həftə ərzində 35-40 saat tətbiq oluna bilən üsuldur. TDA-nın fərqli texnikaları mövcuddur, belə ki, Ayır sınaqlarda öyrətmə, Səhsiz öyrətmə bu texnikalardan biridir. Bu texnika elmdə Lovaas usulu (DTT Discrete Trial Teaching) kimi yadda qalmaqdadır. Bu metodla uşaqlara istənilən sahədə bacarıqlar qazandımağa nail olmaq mümkündür. Məsələn burasındadır ki, bu cür məşğələlərdə uşağa hər hansı bir təlimat və ya sual yönləndirilir və uşağın reaksiyası gözlənilir. [3,7]

Uşaqların müsbət yönləndirilən cavabları mütəxəssis tərəfindən mükafatlandırılaraq möhkəmləndirilir. Uşaqlar tərəfindən verilən yalnız cavablar düzəldilə bilər. Bu zaman uşaqlara fərqli ipucları təqdim oluna bilər və bunlardan istifadə edən uşaqlar fərqli bacarıqları qazana bilər. Mütəxəssis həmin bacarıqlara yiyələndikdən sonra ipucları yavaş-yavaş azaldılmalıdır. Bu proses ona görə aparılır ki, uşaqların yardımdan asılı-

lığı azaldılaraq, sərbəst olaraq əməllərə tabe olmasını təmin etsin. Ayır sınaqlarla öyrətmə üsulları uşaqlar üçün ən vacib olan təqlid, eyniləşdirmə, fərqləndirmə, oyun, özünəqulluq, aktiv nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yardım edə bilər. Aparılan ikinci texnikalardan biri Erkən Gərgin Davranış Təlimidir (EİBİ Early Intensive Behavioral Intervention). 50 ilə yaxın Lovaasın dəstəyi və bir çox tədqiqatçıların apardığı araşdırmaların nəticəsində daha geniş yayılmışdır. Tətbiqi işlər mümkün qədər erkən və fərdi olaraq (həftə ərzində 20–30 saat olmaqla) müəyyən zaman kəsiyindən sonra qrup şəklində iş aparılmalıdır. Bu cür təlim üsulu valideynlər evdə də istifadə edə bilərlər və EGDT uşaqların fərdi olaraq bir çox bacarıqları əldə etməsinə və yaşlıları ilə ünsiyyət qurmasına, sosial mühitə adaptasiya olunmasına yaxından yardım edir.

Situativ öyrətmə də istifadə olunan üsullardan biridir. Bu əsasən uşağın sosial mühitdə ünsiyyətinin aktivləşməsinə xidmət edən bir yanaşmadır. Belə ki tətbiqi hissədə uşaq üçün situasiya qurulur ki uşaq sosial mühit ilə ünsiyyətə ehtiyac hiss edə biləcək dərəcədə onda motivasiya yaradılır. Məsələn, uşağın sevdiyi şirniyyat gizləndirilir ki, uşaq onu tapmadıqda ətrafdakı insanlardan yerini soruşsun və ya əşya hündür bir yerə qoyulduq-

da uşaq onu verməsini kimdən isə istəməlidir. Beləliklə də autizmlı uşağın əziyyət çəkdiyi sahələrdən biri olan sosial ünsiyyət sahəsində daha çox irəllilməyə irəllilməyə başlayır. Xüsusilə də bu tip üsullar daha çox az yaşlı uşaqların təlimlərində daha çox işə yarayır. Hər dəfə fürsət düşdükcə də belə cəhdləri artırmaqla bu situasiyanı avtomatikleşdirmək mümkündür. [3, s.10]

Təlim üsulları fərqlidir və bir çoxları daha çox faydalı bəziləri isə nisbətən kömək edə bilər. Hər bir mütəxəssis fərdi olaraq belə üsulları tətbiq etdikdən sonra hər hansı bir uşaq üçün hansı üsulun daha yararlı olacağına qərar verə bilər. Çox zaman bir autizmlı uşaq üçün bir deyil bir neçə üsulun birgə istifadəsi daha faydalı ola bilər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, bu üsulları tətbiq edən mütəxəssis metodu yaxşı bilməli, özündən əlavələr etməməli, əsas şərtləri pozmamalıdır. Əgər bu tələblər ödənilərsə, metoddan gözlənilən nəticələr mütləq şəkildə özünü doğruldacaqdır. Metodlardan təsadüfi şəxslər istifadə etməməlidirlər, ona görə ki bu zaman həmin şəxslər fayda vermək əvəzinə ziyan da verə bilər.

Daha çox tətbiq olunan üsullardan biri də Proseslərin Ardıcılıq Cədvəli ilə təlimdir. Bu üsulu istifadə etmək üçün əvvəlcədən kiçik addımlar bölünür və həmin addımları görsəl olaraq cədvəl şəkildə quraraq

şəkilli dəftər forması hazırlanır. Metodun tətbiqində məqsəd autizmlı uşağa hər hansı bir addımı atarkən qarşıdakı kiçik addımları gələcəkdə yardımsız olaraq planlaşdırıb, sərbəst şəkildə etməsidir. Birinci məqsəd seçilir. Məs: muncuqları ipə düzmək – tapşırığı icra etmək üçün kiçik addımlar seçilir və şəkilli dəftərin hər səhifəsinə bir məqsəd yerləşdirilir. Uşağa təlimat verdikdən sonra uşaq şəkilli dəftəri vərəqləyərək addımları bir-birinin ardınca icra etməyə başlayır. Addımların edilməsi olaraq ilk öncə uşağa fiziki yardım edilir. Daha sonralar isə kiçik ip uclarının verilməsi ilə tapşırıqların sona çatdırılmasına doğru addımlar atılır. Bu üsul addımlarla olunduğu üçün işə yararlılığı daha çoxdur.

Aktiv üsullardan biri də üsuludur. (Şərhi silmə usulu) bu üsul uşağa yazılı və sözlü şərtlərin uşağın oxuya bilməsi və səsləndirməsi vərdişi yaradılaraq onun sosial mühitdə nitqdən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə olunmasına yardım edir. Bu şərtlər müəyyən zamandan sonra uşaqdan uzaqlaşdırılır və onun sərbəst şəkildə nitqdən istifadə olunmasına cəhd göstərilir. Bu metod uşaqlara təlimat verərkən çox işə yarayır. Ona görə ki, təlimatı tablolarla yazaraq uşağa göstərdiyimiz üçün uşaq tablolu gördükdə həm verbal həm vizual olaraq onu anlayır. [4, s.12]

Video ilə Model Olmaq üsulu da autizmlı uşaqların təlimində istifadə olunan aktiv üsullardan biri hesab olunur. Uşağa öyrətmək istədiyimiz bacarıq ilk olaraq video yazıdan ona nümayiş etdirilir. Bu videodakı şəxs hər hansı bir insan, böyük və ya uşağın özü ola bilər. Hər hansı bir bilik öyrədiləcəksə məsələn qırmızı rəng bunun üçün uşaq əvvəlcə nəzərdə tutulmuş videonu izləməli daha sonra isə qaşısındakı stolda videoda istifadə olunan əşyalar qoyulduqdan sonra oradakı davranışı təkrarlamağa başlamalıdır. Bu üsuldə da ilk başda fiziki yardımdan istifadə olunur. Bu üsuldən valideynlər evdə də aktiv istifadə edə bilərlər ona görə ki, bəzən hər hansı bir davranışı öyrənmək istəməyən bu uşaqlar o davranışı videodan kopyalamağa qadir ola bilərlər. Bir çox autizmlı uşaqların valideynlər uşaqlarının müəyyən davranışlarının hər hansı bir cizgi filmdən qazandığını iddia etdiyinin şahidi ola bilərik. [4, s.13]

PECS bu da aktiv istifadə olunan üsullar sırasındadır. Bu üsul Amerikalı psixoloq Andy Bondy və loqoped Lori Frost tərəfindən irəli sürülmüşdür. PECS üsulunu çoxları bəyənmişlər ona görə ki, nitqin istifadəsi burada demək olar ki nəzərdə tutulmur. Metod əsasən danışmağına heç ümid olmayan uşaqların sosial ünsiyyət qurması, verbal müraciət, arzu

və istəklərinin həyata keçirilməsi istiqamətində aktivlik kimi dəyərləndirilir. Bu metodun təlimi 6 hissədən ibarətdir. İlk mərhələdə uşaq daha çox bir kartdan istifadə olunur. Bu kart vasitəsi ilə o istədiyini ifadə edir və həmin kartı xanaya taxaraq, valideynlərinin hər hansı birinə verməlidir ki, istədiyinə nail olsun. Sonrakı mərhələlərdə isə 1 söz deyil bütöv bir fikrin xanalara düzülməsi və müraciət olunmasından ibarətdir. Bölmələrin sayı artıqca uşağa daha çətin bir formada fikrini ifadə etmək öyrədilir. Beləliklə də uşaq cümlə qurmaq bacarıqlarına da yiyələnmiş olur. Uşaq bu üsuldən istifadə edə bilmək üçün üstündə yapışqan cırt-cırt bantı olan papkanı hər zaman yanında daşımalıdır. Bu metodun üstün cəhətlərindən biri də uşağın ünsiyyət (qeyri-verbal) qabiliyyətinin, oyun oynama və sırasını gözləmə bacarığının inkişaf etdirilməsidir. [4, s.16]

Sözlü davranış da autizmlı uşaqların təlimlərində istifadə olunan üsullardan biridir. Bu metod 1957-ci ildə Skinnerin yazdığı "Sözlü davranış" kitabında ilk dəfə olaraq bu üsulun autizmi uşaqların ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirilməsinə xidmət etməsi fikri təklif olunmuşdur. Bu uşaqlara əsasən ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bəzi üsullar təklif olunurdu. Bu bacarıqların qabardılması üçün arzusunu və istə-

yini bildirmək və adlandırma istiqamətində əsas işlər görülürdü. Bu metodun əsas məqsədlərindən biri də uşağın ekspressiv yəni xaricə yönəlik nitqini inkişaf etdirmək olub, onların sosial mühitdə bu qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi idi. Burada əsas məqsədlərdən biri də uşağın ən kicik ehtiyaclarından başlayaraq, yuxarıya doğru istəklərini bildirilməsi istiqamətində məqsədyönlü iş aparmaq olmalıdır. Məsələn uşaq nə isə istəyirsə “Top ver” deməsi və ya nəyi verim? Sualına isə “Top” deyərək cavablandırılması uşağa öyrədilməlidir. Ən sadə suallar verildiyinə belə uşaq ən azından ən sadə şəkildə olmaqla sualı cavablandırmağı bacarmalıdır. Bu üsul müasir dövrümüzdə aktiv şəkildə istifadə olunmaqdadır.

Tətbiq olunan müasir üsullardan biri də Teach üsuludur. Bu üsul ABŞ-ın Karolayna ştatında 1970-ci illərdə Erik Skhopler tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu üsulda əsasən uşağın ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və sosiallaşdırılması və uşağın sosial mühitə uyğunlaşması deyil mühitin ona uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Məşğələdə mühit uşağa görə qurulur onun üçün oyun küncü uşağın hədəfləri görə biləcəyi və uşağa veriləcək tapşırıqlar əvvəlcədən müəyyən edilmiş şəkildə qurulur. Burada da əsas məqsədlərdən biri uşağın tələbləri əvvəlcədən görməsi

və onları bir-bir icra etməsindən ibarətdir. Müsiri dövrümüzdə bir çox dünya ölkələrində də bu üsuldan istifadə olunur. Yaralı üsullardan biri hesab olunmaqdadır.

Autizmlı uşaqların terapiyasında bir sıra terapiya üsullarından istifadə olunur. Onlardan biri də Duyğunu tamlaşdırmaq terapiya üsuludur. Beynəlxalq müstəvidə Sensory İntegration adlanır. Bu terapiya üsulu autizmlı uşaqların duyğu orqanlarının verdiyi informasiyanın qavranılmasını, mənalandırılmasını, şərh olunmasının təmin edilməsinə yardım edir. Artıq bir çox dünya ölkələri bu tip terapiya üsulunu aktiv olaraq istifadə etməyə başlayıblar.

Autizmlı uşaqların psixokorreksiyaşında istifadə olunan bütün metodlar yararlılıq səviyyəsinə görə fərqlənilir. Məsələ burasındadır ki, ABA ən yaxşı üsullardan biri kimi dəyərləndirilir. Metodika çox yaxşı ola bilər vacib olan şərt əsas budur ki, korreksiya prosesi ilə məşğul olan şəxs autizmlı uşaqları sevməyi və onları sevə-sevə öyrətməyi bacarmalıdır. Belə olmadığı təqdirdə bu tip uşaqlar çox yaxşı inkişaf edə bilməz və stereotipik əlamətlərindən uzaqlaşmaz. [5, s.45]

Autizm probleminin təlimində iştirak edən mütəxəssis bir deyil bir neçə üsulu bilməlidir. Bəzən bir üsul yararlı olmaya da bilər. Ona görə ki,

nə qədər autizmlı uşaq vaxsa bir o qədər də problemin həllinə yanaşma üsulları mövcuddur. Bəzən bir uşaq istifadə olunan metodika öz keyfiyyətini sübut etməyə bilər, uşaqların fərdi xüsusiyyətləri olduğu üçün onların qoyulan prinsiplərə də münasibəti bir mənalı deyildir. Terapiya üsulunu tətbiq olunmasında əsas məqsədlərdən biri də davranış problemlərinin azaldılması və bədənin hərəkət etdirilməsi, bədənin masaj olunması, dirsəkləri, biləkləri sıxmaq, xüsusi vasitələrlə yellənmək və s.

Ədəbiyyat:

1. Çetin Ö. Yalnızlıq ölkəsinə yolculuk. Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 239 s.

2. Milli Eğitim ve Rehberlik Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Tohum Otizm Vakfı "Otizmde eğitim, terapi ve tedavi yöntemleri, 2012, 40 s.

3. Çetin Ö. Çocuk Sorunlarına Yarıcı Çözümler, İstanbul; İnkılap Kitapevi, 2004, 228 s.

4. Лебединская К.С. Ранний детский аутизм. М., 1967, 112 с.

5. Milli Eğitim Bakanlığı. Otistik Çocukların Eğitim Programı, Ankara; Milli Eğitim Basımevi. 2000, 239 s.

6. Л.М.Шипицына. Детский аутизм». Санк-Петербург, 1997, 113с

Burada da dietadan da istifadə olunur. Həmin dieta bədən corabının geyilməsi, ağırlığı olan xüsusi geyimi geyinməkdir. Bu terapiya üsulu 1970-ci ildən bəri istifadə olunmaqdadır. [6.89]

Duyğuları bütövləşdirmək üsulu xüsusi mütəxəssis tərəfindən və xüsusi tərtibata malik olan otaqda və məhz bu terapiya üçün hazırlanmış vasitələrlə aparılmalıdır. Uşaqlar bu üsulun tətbiqindən sonra autizmlı uşaqların inkişafında çox yaxşı bir irəliləyiş baş verir.

7. Лютова Е.К., Моница Г.Б. Шпаргалка для взрослых. М., 2000, 82 с.

8. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. СПб., 1997, 347 с.

9. Abcd Johnson CP, Myers SM, Council on Children with Disabilities (2007). "Identification and evolution of children with autism spectrum disorders". Pediatrics 120 (5) : 1183-215. Doi: 10.1542/peds.2007-2361. PMID 17967920.

10. American Psychiatric Association (1994) Diagnostic and statistical manual of mental disorders, Washington, 1994, p. 4

11. www.lovaas.com

12. mpm.az

МЕТОДЫ ТЕРАПИИ ДЕТЕЙ, С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

АБСТРАКТ

Впервые ограниченные способности проблем аутизма, вынесенные на поверхность со стороны Каннер, в социальной и фебральной коммуникации, в активности и развитии речи, в нормальном управлении поведением, в эмоциональности и в области эмоциональной привязанности, характеризуются с возникающими проблемами. После долгих исторических исследований, рассматривая этот вопрос с психологической, социальной, биологической, медицинской точки зрения, характер аутизма изменился. Итак, исторически рассматривая проблему, несмотря на активность имеющихся предположений о влиянии, в первое время, на аутизм еще больших психологических факторов, впоследствии открылись биологические и нейробиологические стороны вопроса. В первые годы, исследования причин этих проблем объяснялись в большей степени в ошибочных шагах матери и отца, любовных пороках, отстраненности ребенка от внимания и заботы, в малой эмоциональной привязанности между матерью и ребенком и прочее.

В современный период для решения проблем аутизма должен быть поставлен диагноз на ранней стадии и немедленно должны быть начаты психокоррекционные работы.

Один из наиболее используемых методов – Прикладной Анализ Поведения (Applied Behavior Analysis). PECS – это тоже один из активно используемых методов. Еще один из методов – это метод Teach. Здесь основной целью является развитие способностей общения у ребенка. Один из них – это метод терапии дополнения Инстинктов.

THERAPY METHODS FOR CHILDREN WITH AUTISM

ABSTRACT

The problem of Autism is characterized by limited abilities, by difficulties in the field of emotionality and emotional closeness, in normal managing of behaviour, in the activeness and in the development of speech, in social and verbal communication firstly revealed by Kanner. After a long historical researches the character of autism changed after reviewed by the psychological, social, biological, medical point of view. Though, biological and neurobiological aspects of issue appeared afterwards, looking to the problem by the historical point of view then we saw that, the problem of autism arises under the influence of psychological factors.

In first stages of researches the causes of this problem were explained by wrong acts of mother and father, by lack of love, by lack of attention and care in child, by lack of emotional closeness between mother and child, and etc.

Early diagnosis should be given to for settlement of problem of Autism and psychocorrection process should be started immediately.

One of the most used methods is Applied Behavior Analysis. Also one of the active used methods is PECS. One of the methods is Teach. The main aim here is the development of communicational skills. One of these is the method of perfection of sense.

Məqalə ARTPI-in psixologiya və yaz fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 13 may 2013-cü ildə daxil olmuşdur

**M.F.AXUNDOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN ŞƏXSİYYƏTİNİN
SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
HAQQINDA İDEYALAR**

Könül Haqverdiyeva

ADU-nun doktorantı

E-mail: sevinc224@rambler.ru

Açar sözlər: *qadın ləyaqəti, cəmiyyət, qadın psixologiyası, şəxsiyyət, fərd*

Ключевые слова: *женское достоинство, общество, женская психология, личность, индивидуум*

Key words: *woman dignity, society, woman psychology, personality, individual*

Bütün ictimai-siyasi formasiyalarda qadının rolu böyük olmuşdur. Qadın bəşər mədəniyyətinin yaranmasında və təşəkkül tapmasında misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Cəmiyyətin yaranışını təşkil edən qadına həmişə böyük ehtiram, hörmət bəslənmiş, onu müqəddəs saymışlar. Bu müqəddəslik ana vətən, ana torpaq anlayışlarında öz ifadəsini tapmışdır. Azərbaycanın ümummillə lideri Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətinin bütün mərhələlərində qadın şəxsiyyətinə böyük ehtiramla yanaşmışdır. Onun öz ailəsinə hədsiz sədaqət və sevgisi buna parlaq misaldır. Gülüstan sarayında 8 mart Beynəlxalq Qadınlar Günü münasibətilə keçirilən mərasimdə H.Əliyev söylədiyi nitqdə vurğulayır: “Qadınlar cəmiyyətdə, həyatda göstərdikləri bütün başqa

xidmətlərlə yanaşı, ona görə ən yüksək qiymətə layiqdilər ki, onlar anadırlar, onlar bizim nəslimizi artırır-lar”. (1, s.35)

Cəmiyyətin sosial-psixoloji, siyasi-mənəvi mahiyyətini qadınla cəmiyyət üzvlərinin qarşılıqlı münasibəti təşkil edir. Bu, ailə-cəmiyyət, cəmiyyət-ailə münasibətlərində öz əksini tapır. Belə bir qarşılıqlı münasibətlər şəbəkəsi dövlətin möhkəmliyini təmin edir.

Azərbaycan tarixinin bütün mərhələlərində qadınlarımız şərəfli, ləyaqətli, namus və qeyrətli bir yol keçmişlər. Azərbaycan qadınlarının etnopsixoloji xüsusiyyətlərini, möhkəm iradə və xarakterə malik olmalarını dünya ictimaiyyətinə təqdim və təqdir etmək millətimizə yalnız şərəf gətirə bilər. Ta qədim zamanlardan bu günə qədər Azərbaycanın

görkəmli yazıçıları, şairləri real həyatda qadınların sosial-psixoloji keyfiyyətlərinə, əqidə və dözümlərinə böyük qiymət vermiş və əsərlərində yaratdıqları qadın obrazlarında bunu yüksək sənətkarlıqla vəsf etmişlər. Nizami Gəncəvi, N.Tusi, M.Füzuli, Mirzə Kazım bəy, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Ə.Haqverdiyev, M.F.Axundov, H.Zərdabi, F.Köçərli, N.Vəzirov, H.Cavid, Y.V.Cəmənzəminli, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyov C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqalarının əsərlərindəki qadın obrazlarını buna misal gətirmək olar. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev öz fərmanında bunu xronoloji şəkildə gözəl təsvir etmişdir (2).

Dünayaya böyük dahilər, qəhrəmanlar bəxş edən qadın haqqında danışmadan, onun tarixdəki xidmətlərini göstərmədən həqiqəti dürüst söyləmək mümkün deyildir. Qadın məsələsi bir sosial problem kimi həmişə diqqət mərkəzində durmuş, ictimai fikir tarixində mühüm yer tutmuşdur. Hər bir ictimai quruluşda, ona, həmin quruluşun təfəkkür tərzini, dini və əxlaqi baxışları ilə yanaşılmışdır. Həm də, müxtəlif xalqlarda müxtəlif dinlərdə qadına münasibət eyni olmadığına görə, ayrı-ayrı fikirlər, cərəyanlar, ictimai hərəkətlər meydana gəlmişdir.

Azərbaycan ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, maarif, elm və mədə-

niyyətinin inkişaf edib formalaşmasında qadınların özünəməxsus rolu olmuşdur. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında özünə layiqli yer tutan Tomris (yeni eradan əvvəl), Xurşidbanu Natəvan (1830–1897), Nəbat Aşurbəyli (1795–1912), Nəzirə Şahmirzə (1895–1990), Tuti Bikə (XVIII əsr), Ünbül Banu (1905–1992), Məhin Banu (VI əsrin sonu–VII əsrin əvvəli), Nigar (VII əsr), Həcər (1860–1914), Z.Əliyeva (XX əsr), A.İmamquliyeva (XX əsr), Mehriban xanım Əliyeva (XXI əsr) və başqa qadınları buna misal gətirmək olar. Azərbaycan tarixində layiqli iz qoymuş, Azərbaycanın görkəmli elm, mədəniyyət və dövlət xadimləri haqqında qalaq-qalaq əsərlər yazılmış və onların əməyi yüksək qiymətləndirilmişdir.

Yazıçı və şairlərimiz tərəfindən yaradılan qadın obrazlarında Azərbaycan qadını mərd, qoçaq, cəsarətli, ağıllı, dövlət idarəçiliyinə qabil, öz mənliliyini dərk edən, yeni düşüncə tərzinə malik kimi təsvir olunur. Məsələn, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sində Bəhram şahın səhvini ustalıqla, həm də yüksək mədəni çərçivədə ona anladan, kənizi Fitnə, Sultan Səncəri cəsarətlə zülmkarlıqda ittiham edən, qoca qarı, ülvi məhəbbətə sadıq qalan, Leyli, Şirin, fəteh İsgəndəri öz ağıllı ilə valeh edən, Bər-

də hakimi Nüşabə, Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində Tutubikə və s.

XIX əsr Azərbaycan sosial-psixoloji, ictimai-fəlsəfi fikir tarixində özünə layiqli yer tutan M.F.Axundov demək olar ki, bütün əsərlərində, xüsusilə “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” (Şəhrəbanu, Şərəfnisə), “Hekayəti-xırsi-quldurbasan” (Pərzad, Zalxa), “Sərgüzəştimərđi-xəsis (Hacı Qara) (Tükəz), “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” (Səkinə, Zeynəb, Zübeydə) kimi əsərlərində Azərbaycan qadınlarının etnik milli xüsusiyyətlərini, ləyaqət və qürurlarını, öz “mən”inə olan sosial münasibətlərini gerçək həyat hadisələri kontekstində təhlil edir. XIX əsr Azərbaycanda insanların fərdi və ictimai şüurunda intibah dövrüdür. Gerçək həyat hadisələrinə adekvat münasibət, yeni düşüncə tərzinin formalaşması insanların şüurunda cəhalət və fanatizmə olan inamı get-gedə azaldır, yeni təfəkkür tərzinin yaranmasına səbəb olurdu. Qadınlar da, şübhəsiz ki, bu ictimai-siyasi proseslərdən kənarda qala bilməzdi.

Ədalət naminə demək lazımdır ki, belə qurulan ailə, nigah münasibətlərində uğurlu olanlar da az deyil. Gənclərin ailə, nigah münasibətlərinin davamlı, səmimi, mehriban ol-

masında bir çox ailələr (etnik milli adət-ənənələr, iki gəncin bir-birini qavraması, qohumların, nəsillərin bir-birinə isti münasibətləri, ailədə qarşılıqlı hörmət, bir-birini dərk etmək və s.) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, M.F.Axundovun “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” əsərində Hatəmخان ağa və Şəhrəbanu xanımın ailəsində belə münasibətlər yaşanır. Onların qızı Şərəfnisə xanım adının əmisi oğlu Şahbaz bəylə çıxdığı üçün Şahbaz bəyin Fransaya getməsindən narahat olur, lakin bunu anasına deməyə həya edir. Kiçik bacısı Gülçöhrə vasitəsilə bundan xəbər tutan Şəhrəbanu xanım ailədə sözü keçən xanımdır. O, ağıllı, tərbiyəli, fikrini yumşaqılıqla yoldaşına anladan tədbirli qadındır. Qayını oğlu, eyni zamanda qızının nişanlısı Şahbaz bəyin qonaqları Müsyö Jordanla Fransaya getmək istəyini biləndə hər vəchlə ona maneə olmağa çalışır. Şahbaz bəyi yanına çağırır, ona etirazını bildirir. Yeri gəlmişkən deməliyik ki, ailə qarşılıqlı hörmət və səmimiyyət üzərində qurulub. Ailə üzvləri arasında böyük-kiçik yeri var. Bu Azərbaycan ailələrinə xas olan tipik etno-psixoloji ailə modelidir. Heç kəs bir-birinin üzünə ağ olmur. Bu da, Azərbaycan ailəsində tərbiyənin qan

yaddaşından, kökdən, nəsildən gəlməsinə bir işarədir. Şahbaz bəyin Fransaya təhsil almağa getməsinə Şəhrəbanu xanımın və Şərəfnisə xanımın razı olmamalarının əsas səbəblərindən biri də anaların, valideynlərin öz övladlarını, qadınların isə ərlərini itirmək xofu, qorxu hissidir. Bu da azərbaycanlıların övladlarına, ərlərinə olan münasibətlərinin etnosdan gəldiyinə bir işarədir. Şahbaz bəylə Şəhrəbanu xanım və Şərəfnisə arasında dialoq yaranır. Şahbaz bəy Parijə gedəcəyini, təhsil alıb qayıdacağını, Şərəfnisə xanıma firəng qızlarının başlarına örtükləri ləçəklərdən gətirəcəyini bildirəndə, Şərəfnisə xanım öz ləyaqət və şərəfini, sevgisini hər hansı bir maddi təlabata dəyişmir. Qadınları tamahkar kimi qələmə verənləri, M.F.Axundov bu əsərində layiqincə cavablandırır. Burada Azərbaycan qadınının nəfsinin təmizliyi Şəhrəbanu və Şərəfnisə xanımların dili ilə ifadə olunur. Öz “mən”ini dərk edir, şəxsiyyətinə hörmət edir: “Şəhrəbanu xanım:… Kişi, nə danışırısan, sənin fikrin haradadır? İstəmirəm onun Parijə getməyin də, mərifət kəsb etməyin də, firəng kralından bəxş almanın da!..(3, səh.54), Şərəfnisə xanım: Firəng qızları başlarına örtən təsklər mənə lazım deyil; al Parijdə oların başlarına ört ki, Qarabağdan

oların havasına yellənib uçursan. (3, səh.48)”. Bu üçlük arasındakı söhbət çox etik, ailə sevgisi, qarşılıqlı hörmət və mehribanlıq şəraitində gedir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şəhrəbanu xanım aciz, yazıq, iş bilməyən bir qadın deyil. Səriştəli, tədbirli qadındır. “Hatəm xan ağa və Şəhrəbanu xanım ölmüşlər ki, bir firəng Şahbazı tovlaşdırıb Parijə apara” (3, s. 48).

M.F.Axundov Fransa adət-ənənələrini Şərəfnisə xanımın dili ilə şərh edir. Şərəfnisə xanım: “...deyirlər ki, Parijdə tamam göyçək qızlar, gəlinlər məclislərdə, yığıncaqlarda üzü açıq oturub-dururlar. Qızlar ilə, gəlinlər ilə oğlanlar bir yerdə oynayırlar, danışırlar, gülürlər”. (3, səh 48-49).

M.F.Axundova görə, hər xalqın özünəməxsus dəyərləri var və hər bir millət başqa xalqların əxlaqi-mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşmalı, yaxşılarından bəhrələnməli, öz dəyərlərini də qorumaqdadır. Təbii ki, ədibin fikrincə, Qərb mədəniyyətinin inteqrasiyası sivil yolla, ağılla olmalıdır. Bizim milli mədəniyyətimiz başqa xalqların mədəniyyəti içərisində əriməməli, əksinə inkişaf etməli, özünün qüdrətli olduğunu sübut etməlidir. Necə ki, bu gün artıq etmişdir. Azərbaycan xalqı qonaqpərvər xalqdır. Özü yemədiyini birinci qonağa verir.

Hatəm xan ağa xanımı Şəhrəbanuya qonaq otağını sahmana salmağı tapşırılanda onun qonaqpərvərliyinə eyham vurur: “Sən bunu yaxşı bacarırsan”. Əgər azərbaycanlılara məxsus qonaqpərvərlik Şəhrəbanı xanımın qonağı qarşılamasında ona Azərbaycan xanımının bütün qabiliyyətini göstərməsində və bununla fəxr etməsində nümayiş etdirilirsə, Şərəfnisə xanım obrazında bu qonaqpərvərlik Allahın buyurduğunu əsas gətirərək, qonağın həyatının müdafiəsində ifadə olunur: “Şəhrəbanu xanım: Bu Firənglər necə naşükür xalq olurlar. Nə yaxşılıq bilməmişlər. Mən ağılsız, genə tarının hər günü nahara müsyo Jordana qaymaq gərək, yağ gərək, axşama plov gərək, bozartma gərək ki, gedib öz ölkəsində deməsin ki, Qarabağ elatının arvadları mərifətsiz olurlar, qonağa hörmət eləmək bilmirlər. Di gəl bundan sonra xalqa yaxşılıq elə!.. (3, səh.49), Şərəfnisə xanım: ...Mən özümü öldürərəm, qoymaram müsyo Jordanın boynu vurulsun!.. (3, səh.60)”.

Bu sətirlərdə bir şəxsin simasında xalqa verilən qiymət, bu qiymətin şəxsiyyətin özü ilə eyni zamanda təmsil etdiyi xalqa sirayət etdiyi göstərilir. Sonrakı səhnədə bu Hatəm xan ağanın dili ilə də deyiləcək: “Şahbaz bəy: ... əgər Parijə getməsəm, oranın əhlinin adət və xəvvasından necə müttale ola bilərəm?”

M.F.Axundov tərəfindən bu qarşılaşdırma həmin əsərdə növbəti məslidə yenə, lakin bu dəfə Hatəm xan ağanın dili ilə vurğulanır:

Hatəm xan ağa: Çox asan. Necə ki, mən onları bilirəm, ancaq müsyo Jordani görmək ilə və sözlərinə qulaq asmaq ilə. Əgərki Qarabağdan başqa bir özgə yer görməmişəm... Bu saat mən sənə qandırım, balam! Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Parij əhlindədir. Məsələn, biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar. Biz başımızı qırxarıq, olar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, olar başı açıq otururlar; biz başmaq geyərik, olar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, olar qaşiq ilə yeyərlər; biz aşkara peşkəş alarıq, olar gizlin alarlar; biz hər zada inanırıq, olar heç zada inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, oların arvadları uzun libas; bizdə çox arvad almaq adətdir, Parijdə çox ər almaq”. (3, s. 51).

Yazılı mənbələrdə M.F.Axundov haqqında deyilənlərdən aydın olur ki, o, mükəmməl dini təhsilə malik idi. Dinin əxlaqi, sosial-mənəvi tərəflərini, onun elmi-mənəvi zənginliyini dərk edirdi. M.F.Axundov dindən öz mənafeləri naminə istifadə edən savadsız mollaları, cadukünləri, falçıları kəskin tənqid edirdi. Müsyo

Jordanla söhbətdən sonra Hatəmxan ağanın Şahbaz bəyə Parijə getməyə icazə verməsi, çarəsiz Şəhrəbanu xanımı başqa üsula (cadu) əl atmağa sövq edir. Şəhrəbanu xanımın caduya, falabaxanlara inanması heç də onun savadsızlığından, avamlığından irəli gəlmişdir. Belə insanlar tarixən olub, bu gün də var. Hətta gündəlik müşahidələr göstərir ki, həmişə savadsız deyil, bəzən ziyalı adamlar belə caduya, fırıldaqçılara inanırlar və bu yalnız şərqilərə aid edilməməlidir. M.F.Axundov M.F.Axundov bu əsərdə Müsyö Jordanın sözləri ilə aydın ifadə edir: “Hatəmxan ağa. Həkimisi sahib, Pariji kim dağıdıb, kim yıxıbdır? Müsyö Jordan. ... Şəyatinlər, əcinnələr, divlər, ifritələr, bəd əməllər! Hansını deyim?..” (3, s.67).

Şəhrəbanu xanım Şahbaz bəyin Parisə getməsinə heç bir vəchlə razı olmur. Şahbaz bəyə üzünü tutub deyir: “Görərsən, sən də öz bildiyindən, mən də öz bildiyimdən”. Yenə söhbət ailə münasibətlərindən gedir. Hatəmxan ağa: “...arvadların işi xətdir” (3, s. 54) deyib yenə Şəhrəbanu xanımın xətrinə dəymir. Çarəsizlikdən “başını itirən” Şəhrəbanunun köməyinə Şərəfnisənin dayəsi Xanpəri çatır: “Xanım, əlac odur ki, bayaq sənə deyirdim... Göndər qonşuluqdan, Ağcabədi kəndindən, Qızılbaşdan gələn dərviş Məstəli şahı

gətirib necə ki, sənin muradıdır, bu işi elə düzəltsin. Onun cadusunda mən bir hikmət görmüşəm ki, əgər istəsə, bu saatda mənə qocamdan boşadar” (3, s.55). Şəhrəbanu xanımın Xanpəri arasında gedən söhbət Şərəfnisə xanımda bir arxayınlıq salır, məmnunluq hissi yaradır. O, razı halda deyir: “Ax Allah, kərəminə şükür, bir az ürəyim dincəldi. Yox olsun o ölkə ki, onda cadu, piti olmaya! Əgər mənə də dərviş olmasaydı, şəksiz, müsyö Jordan Şahbazı aparacaqdı, günümü göy əskiyə bükəcəkdirdi” (3, s.56).

Bu əsnada Şahbaz bəylə Şərəfnisə xanımın dialoqu qadın psixologiyası haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək baxımından çox xarakterikdir. “Parijdən qayıdandan sonra genə gedib Tiflisdə qulluq edərəm” (3, s.57) deyən Şahbaz bəyə Şərəfnisə xanımın cavabı çox lakonik olur: “Parijdə sənə kimi oğlan bu poşaların əlindən sağ qurtara bilərmidi ki, qayıdıb gələndən sonra adam kimi durub-otura? Heç vaxt sən Parijə gedə bilməzsən. Ha vaxt getsən, öyün!” (3, s.58).

XIX əsrdə Azərbaycanda gənc bir qızın ailə həyatının taleyi uğrunda bu mübarizəsi alqışlanmalıdır. O, gələcək ailəsinin bir növ taleyinin mübarizəsinə qalxmışdır. Bu, Azərbaycan qadınlarının öz hüquqlarını müdafiə

etməsinə, ailəyə bağlılığını göstərən tarixi faktlardandır.

Bəzən təsadüfi hallar insanlarda bir çox fanatik hadisələrə inam yaradır. Bu problemlər insan, cəmiyyət mövcud olandan var və bu günə də özünü göstərir. Belə sosial-psixoloji xüsusiyyətlər insanların mifik təfəkkülləri ilə bağlıdır. Dərviş Məstəli şah kimi cadukünlər bəzi adamları aldadaraq, çoxlu qazanc əldə edirlər. Güzəl dini təhsil almış M.F.Axundov, müqəddəs kitabımızda da buyurulduğu kimi, cadunu qəbul edilməz sayırdı və bu əsərində, eləcə də “Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər” əsərində cadukünləri ifşa edirdi.

Dərviş Məstəli şah Şəhrəbanu xanımdan Pariji partlamaq üçün xeyli pul alır. M.F.Axundov qadın psixologiyasında iki ziddiyyətli məqamlar açır. Bu da etnik sosial xarakterdən, Azərbaycan qadınına xas olan keyfiyyətdən irəli gəlir. Şərəfnisə xanım gənc və təmiz qəlbə malik olan bir qadındır. Dərvişin müsyö Jordanın boynun vurmaq, yoxsa Pariji dağıtmaq təklifinə o ürək ağrısı ilə yanaşır. O, qonağın qanına bais olmağın günah olduğunu əsas gətirərək, dərvişin Pariji dağıtmaq təklifinə razılaşır. Təmiz qəlbə malik olan bir qadının belə seçiminə səbəb, bir ləyaqətli qadın kimi, qadınları üzüaçıq şəkildə kişilərlə ünsiyyətdə ol-

duğu cəmiyyəti qəbul etməməsi olur: “...Mən özümü öldürərəm, qoy-maram müsyö Jordanın boynu vurulsun! Parij dağılsın, bizə nə? Əgər orda qızlar, gəlinlər üzüaçıq gəzməsəydilər, Şahbaz heç vaxt ora getməzdi. Parij yıxılsın, qız-gəlini də qırılınsın!” (3, səh.60).

Parijin maketi barıt vasitəsilə dağılan anda, həmin ölkədə inqlabın başlanması xəbəri müsyö Jordana canişin vasitəsilə çatdırılır. Xəbərdən sarsılan müsyö Jordan Şahbaz bəyi özü ilə naməlum şəraitə aparmaqdan imtina edərək, dərhal Fransaya yola düşür. Beləliklə, müsyö Jordan Hətəmخان ağanın evini tərk edir.

Əsərin sonunda M.F.Axundov Şəhrəbanu və Xanpərinin dialoqunda kişi və qadınların psixologiyasının müqayisəli təhlilini verir. Qadınlar kövrək qəlbə, xoş xasiyyətə mehriban xarakterə malikdirlər. Tez güzəştə gedirlər və tez inanırlar. Kişilərə nisbətən uşaqlara daha isti münasibət göstərirlər. Eyni zamanda onların xarakterində kişiləri ovsunlamaq qığılıcı var. Buna görə də həmişə qadınlar kişiləri istədikləri vaxt aldadırlar. M.F.Axundov da bunu Xanpərinin vasitəsilə deyir: “Eh, xanım, kişilərin əgər ağı var, niyə biz onları hər qədəmdə min yol aldadıırıq, öz bildiyimizi edirik?” (3, s.68).

M.F.Axundovun “Hekayəti-müsyö Yordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur” əsəri bütünlüklə yuxarıda sadalanan milli-mənəvi dəyərlərimizi tərənnüm edir. Əsərdə şəxsiyyətin əqli keyfiyyətlərinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri, milli adət-ənənələri, əxlaqi dəyərləri millətlər zəminində təsvir olunur. Burada Azərbaycan faunasının (Qarabaq atları), florasının (min bir dər-din dərmanı olan bitkilər), milli mətbəximiz (kabab, kələpur və s.), milli musiqimizin gözəlliyi, qonaqpərvərliyinin (dəbdəbəli süfrə açmaq, qonağa pay vermək və s.), Şərqi qadınının əxlaqi (parijli qadınların açıqsaçıqlığını nifrətlə qarşılamaq, ailəyə hər şeydən artıq önəm vermək, böyüyün sözünə qulaq asmaq və s.), milli adət-ənənələrimiz (ailəyə, böyüyə, qonağa hörmət) və s. hərtərəfli şəkildə və incəliklə təsvir olunmuşdur. Lakin bunun fonunda əslində dövlətçilikdə ən ümdə amil olan idarəetmə vurgulanır. Cənabın Hatəm xan ağaya qonaq göndərməsini vermək-lə, müəllif incəliklə bizə çatdırır ki, torpağımıza sahiblik edən yad adamdır və hətta ailə qurumuna da daxil olmaq qədər ixtiyara malikdir. Əsərdəki hadisələr də göstərir ki, onun Şahbaz bəyi Parijə göndərməsi qərarı da yerinə yetirilmir. Yəni ailəsində sözü keçməyən kişi necə evdə, eləcə

də torpaqlarda zəif idarəçiliyə malikdir.

M.F.Axundov qadınların daha bir səciyyəvi xüsusiyyətini qeyd edir. Onun fikrincə, Şərqi qadınlarının əxlaqına söykənən daha bir amil onların ailəyə böyük önəm vermələridir. Qızları hələ gənc ikən ərə verməklə, qadınlara bir himayədar vermiş olurlar. Yeni ailənin qurulmasına maneə yaranarkən, Şərəbanu və Şərəfnisə xanımların necə həyəcan keçirmələri, onların toya əngəli dəf etməkdə əri və nişanlısı qarşısında ısrarlı olmaları, etirazla qarşılandığında isə, çarəsizlikdən fitnəyə razılaşmaları belə Allahı unutmamalarında ifadə olunur.

M.F.Axundov qadın psixologiyasında iki ziddiyyətli məqamları açır. Bu da etnik sosial xarakterdən, Azərbaycan qadınına xas olan keyfiyyətlərdən irəli gəlir. Burada paradoks yaranır: Cadu etmək kimi, allahsızlıq yolunda belə haqq olanı seçmək bu xalqın mənəvi saflığının dərinliyinə dəlalət edir: Dərvişin xanımlara təklif etdiyi iki yolda qonağı öldürmək günah olduğu bildirilir, çılpaq xanımların oylağı olan günah yuvası Parijin dağıdılması yolu seçilir: “Şərəfnisə xanım: ...Mən özümü öldürərəm, qoymayam müsyö Jordanın boynu vurulsun! Parij dağılsın, bizə nə? Əgər orda qızlar, gəlinlər üzünə açıq gəzməsəydilər, Şahbaz heç vaxt

ora getməzdi. Parij yıxılsın, qız-gəlini də qırılınsın! Şəhrəbanu xanım: ... müsyö Jordan yazıqdır, yaxşı adamdır, eylə bircə bu işdə təqsirlidir ki, Şahbazı yoldan çıxarıb parijə getməyi beyninə salıbdır. Məlum ki, Parijdə yaman adamlar var imiş. Qəza bu dərvişi bizə yetiribdir ki, bunun cadusu ilə oranı yıxdırıb xarab edərək...” (3, s. 60–61).

M.F.Axundov bir tərəfdən Azərbaycan qadınlarının öz arzu və istəkləri uğrunda mübarizələrini, onların şüurunda oyanan yeni demokratik fikirlərin yaranmasını göstərir, digər tərəfdən onların şəxsiyyətində etnik sosial-psixoloji keyfiyyətlərin (səmi-milik, ürəyiyumşaqlıq, insanlara yüksək qayğı göstərmək, sadəlik, başqalarının halına acımaq və s.) yüksək dərəcədə olmasını böyük qürur hissi ilə vəsf edir.

Qadın obrazlarını yaratmaqda da, onların cəmiyyətin həyatında böyük rol oynayan ailənin təməlinin möhkəmliyində əvəzsiz əhəmiyyətini vurğulamaq olmuşdur. Necə deyərlər, evi adab edən də arvaddır, bərbad edən də. M.F.Axundov da bu əsərdə Hatəmxan ağanın dili ilə bunu qısaca, lakin kəskin ifadəsində böyük həqiqət gizlətir: “Hatəmxan ağa: Arvadların işi xətdir”. Digər əsərlərdə isə, yəni “Hekayəti-xırsiquldurbasan”da Bayramın Pərzada,

“Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran”-da Teymur ağanın Nisə xanıma və “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti”ndə Əziz bəyin Səkinə xanıma dəstəyi qadının kişinin həyatında oynadığı böyük rolda kişinin də ona köməyinin əhəmiyyətinin qaçılmaz olduğu vurğulanır. Əgər hər iki tərəf həqiqətən bir-birlərini sevirsə, bu sevgidən doğan cəsarət onları sonunadək mübarizəyə və mütləq qələbəsinə səbəb olur.

M.F.Axundova görə, qadın anadır. Onun təhsil almağa, elm öyrənməyə, azad olmağa və kişilərlə bərabər hüquqa haqqı vardır. O, yazırdı ki, qadını qapalı saxlamayın, ona tərbiyə və təhsil verin, zülm etməyin. Əgər bundan sonra sizdən kimsə öz kiçik qızının savadlanması qayğısına da öz kiçik oğlunun savadlanması qayğısına da qaldığı kimi qalmasa belə, adamı mütləq cəzalandırmaq lazımdır. Əgər sizdən kimsə, istər varlı olsun, istərsə kasıb, birdən artıq arvad almağı özünə rəva bilirsə, belə adamı dövlət qanunu cəzalandırmaqlıdır. M.F.Axundov Azərbaycan qadını üçün təhsilin əhəmiyyətindən yalnız nəzəri, mücərrəd olaraq danışmırdı. Əksinə, o öz qızını məktəbə göndərmək üçün aidiyyəti qurumlara məktubunda müraciət edirdi: “Mən mövhümü fikirlərə əhəmiyyət vermədən birinci addımı atır və

doqquz yaşlı Nisə xanımı Tiflis əsilzadə qızlar institutuna tələbə olması xahişi ilə... acizənə surətdə xahiş edirəm. Ümid edirəm ki, ən əsilzadə müsəlmanlar məndən nümunə götürəcəklər”. (5).

M.F.Axundov digər əsərlərində də qadın obrazları - Şərəbanu xanım, Şərəfnisə, Gülçöhrə, Xanpəri (Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadüküniməşhur), Pərzad, Zalxa, Sona (Hekayəti-xırsi-quldurbasan), Ziba xanım, Şölə xanım, Nisə xanım, Pəri (Sərgüzəşti-vəzir-i-xani-Lənkəran), Tükəz (Sərgüzəşti-mərdi-xəsis (Hacı Qara), Səkinə xanım, Gülsəba Zeynəb xanım, Zibeydə xanım (Mürəfiə vəkillərinin hekayəti) vasitəsilə XIX əsrdə Azərbaycan qadınlarının acı taleyindən narahatlığını bildirir, yaşadıkları mühitin onlara bəxş etdiyi güzərandan danışır, yaşadığı cəmiyyəti, onların əsl layiqli vətəndaş olmalarına layiq olduqlarını və bunun əhəmiyyətini dərk etməyə və onlara savad almağa imkan yaratmaqla, buna yardımçı olmağa çağırır.

Şərqi kölə vəziyyətinə salınmış qadınları, o cümlədən Azərbaycan qadınları arasında elmin və mədəniyyətin yayılmasının qəti tərəfdarı olan M.F.Axundov yazırdı: “Mən mədəni xalqların əsərlərindən əldə etdiyim məlumatlardan bu qənaətə

gəlirəm ki, qadın cinsinin təhsil almasının ... insan nəsli ailələrinin rifahı üçün saysız-hesabsız faydaları vardır. Təəssüf ki, bütün müsəlman dünyasında mənim dindarlarım... bu əqidədə deyillər; onlar nəinki qadın cinsinin təhsil almasını faydasız hesab edirlər, hətta onlardan çoxu deyir ki, əxlaqi cəhətdən zərərli, halbuki əslində məlum olur ki, cahil qadınlar əxlaqca öz tərbiyə görmüş bacılarından daha pisdirlər. Baxmayaraq ki, müsəlman dini onların bu fikrini birbaşa hökmə təsdiqləmir, ola bilsin o, qadın cinsinin saxlanması üçün bəzi ciddi qaydalar qoymaqla bu mənfə rəyin mövcudluğuna dolayısı ilə təsir edir”.

M.F.Axundovun əsərlərindəki qadın obrazları həyatdan götürülmüş real qadın surətləridir. M.F.Axundov XIX əsr Azərbaycan qadınlarının sosial-psixoloji keyfiyyətlərini təbii, həyatda olduğu kimi təsvir edir, nöqsanlarını isə tənqid edərək, onları cəhalətdən, avamlıqdan uzaqlaşmağa, elmə, savada yiyələnməyə çağırırdı. Cəlil Məmmədquluzadə yazır: “Mirzə Fətəlinin məqsədi bu deyildi ki, əsrin qadınlarını hər bir eyib və nöqsanlarından ari qələmə versin və onların eyblərini gizlətsin. əgər bir para xam yazıçılar kimi belə eləmiş olsaydı, o, daha Mirzə Fətəli olmazdı” (6, s.70).

M.F.Axundov nikbin bir təfəkkür sahibi idi. O, ləyaqətli, ağıllı Azər-baycan qadınlarının gələcəkdə elmi savadlı olacaqlarına inanırdı. XX əsr-də və XXI əsrin ilk onilliklərində qadınların Azər-baycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi-mədəni inkişafındakı mövqeyi M.F.Axundovun arzularının gerçəkləşməsinə sübutdur. Məs., Azər-baycanda ilk qadın səhiyyə naziri Fərəcova K bra (1907–1986), Azər-baycanda ilk qadın xarici iřl r naziri Tahirova Tahir  (1913–1991), Tibb elmləri doktoru, professor Azər-baycan EA-nın həqiqi  zvv , Rusiya Federasiyası Tibb EA-nın həqiqi  zvv  (1993), Azər-baycan SSR Dövlət mükafatı laureatı Adil  Namazova (1926), oftalmologiya aləmində  n yüksək mükafata-M.İ.Averbax adına mükafata layiq g r lm ř Zərifə Əliyeva (1923–1985), filologiya elmləri doktoru Aida İmanquliyeva (1939– 1992) və s.

Beləliklə, dahi M.F.Axundov  z uzaqgörənliyi ilə hələ XIX  srd  Azər-baycan qadınının cəmiyyətdə layiqli yeri olduėunu vurėulayırdı. Yařadığı dövrdə qadın və qızları cəhalətə, savadsızlıėa sürükləyən fırldaqçıları tənqid edir, onları  z mənlik v  ləyaqətini, insanlıq mövqelərini m dafif  etməyə  aėırırđ. M.F.Axundov ilk dəfə olaraq, Azər-

baycan qadın və qızlarını səhnəyə çıxarır. Onları cəmiyyətin haqsızlıėına qarřı çıxmaėa  aėırır, müsbət psixoloji x susiy tl r , yüksək dəyərlərə malik Azər-baycan qadınını  z “mən”ini dərk etməyə yönəldir v  çox zaman da obrazlar vasitəsilə buna nail olur. Böyük filosof M.F.Axundov Qərb mədəniyyətinə inteqrasiya olmaėımız a tərəf-dar idi, lakin bu sosiallařmanı  z c miyy timizd n  xan ziyalıların etməsini istəyirdi. Avropa filosof-ları qadın-ları bütün insanlıq v  azadlıq hüquq-larında kiřil rl  ř rik sayırdılar. Hətta bu gün o qit nin bəzi dövlət-lərində qadınları məmləkətin idarə iřl rin  daxil ediblər. (4, səh. 137). Bununla da həmin dövrdə  z dünya-g r ř  ilə irəli getmiř M.F.Axundov Azər-baycan qadının da cəmiyyətdə mühüm mövqə tutmasını t bliė edir-di. Qadının cəmiyyətdə oynadığı ro-la böyük önəm verən müəllif  z m řahid l ri əsasında qadınların kiři-lərdən daha iradəli, m n n qürurlu olduėunu vurėulayırdı. M.F.Axundov qadınların elm, təhsil, almala-rını, ağıllı m dr k olmalarını sadəcə olaraq əsərlərində təsvir etməklə kifayətlənmir, bu iřd   z  fədakarlıq göstərir, övladlarını təhsilə cəlb edir-di. Böyük mütəfəkkir qadınların ni-catını onların elm və maarifl nm -sində görürdü. O, birinci növbədə bu

işə öz ailəsindən başlamışdır. Onun on üç övladı olmuşdur. Onlardan on biri vaxtından əvvəl dünyasını dəyişmiş, yalnız oğlu Rəşid, qızı Nisə xanım ömür sürmüş, muradlarına çatmışlar. Oğlu Rəşid Tiflisdə klassik gimnaziyada oxumuş, sonralar isə Brüssel universitetində ali mühəndis təhsili almışdır. Qızı Nisə xanım gürcü dilində sərbəst danışa bilir,

ərəb dilinə bələd idi. O, general Xanbaba xan Qacarla ailə həyatı qurmuş, yeddi övlad böyütmüşdür. Digər qızları da Tiflis qızlar İnstitutunda mükəmməl təhsil almışdılar? Lakin erkən vəfat etmişdilər. Bu da M.F.Axundovun təhsilə, elm və maarifə, xüsusi ilə qadın şəxsiyyətinə, onun sosial-psixoloji keyfiyyətlərinə hörmət və sevgisindən irəli gəlirdi.

Ədəbiyyat:

1. <http://lib.aliyev-heritage.org/az/6044289.html>

2. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Qadın Siyasəti: Bakı şəhəri, 6 mart 2000-ci il.

3. M.F.Axundov. Əsərləri, I cild, 2005, 295s.

4. M.F.Axundov. Əsərləri, II cild, 2005, 374 s.

5. M.F.Axundov. Nizami adına ədəbiyyat institutunun əlyazmalar fondu. İnv.130 məktubu.

6. M.F.Axundov. Məqalələr məcmuəsi, Bakı, 1962, 355 s.

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ ЖЕНЩИНЫ
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М.Ф.АХУНДОВА**

АБСТРАКТ

В творчестве М.Ф.Ахундова большая важность придавалась личности женщины и отображалась в создаваемых образах.

По М.Ф.Ахундову женщина – мать. У неё есть право получать образование, изучать науки, быть свободной, права равные с мужчинами. Он писал, что нельзя держать женщину взаперти, дайте ей воспитание и образование, не угнетайте её. Если кто-то из вас, будь то богач или бедняк, позволит взять себе больше одной жены, такого человека государство закон государства должен наказать. М.Ф, Ахундов не высказывался лишь теоретически, абстрактно об образовании для женщины. Наоборот, он обратился с письмом в соответствующие структуры, чтобы отправить свою дочь в школу (5).

М.Ф,Ахундов посредством женских образов в своих произведениях выражал озабоченность о горькой судьбе женщин Азербайджана, говорит о быте, предоставленной им среде, призывает общество, в котором они живут, к тому, что женщины заслужили право быть истинными гражданами и воспринять эту важность, к созданию условий для получения образования им, помогать им этом.

Высокое положение женщина сегодня в нашем обществе яркий пример прозорливости великого философа.

**IDEAS ON SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL
CHARACTERISTICS OF WOMAN'S IDENTITY
IN THE WORKS OF M. F. AKHUNDOV**

ABSTRACT

M.F.Akhundov putted a priority on woman's identity in his creativity and described them in characters.

Woman is mother for M. F. Akhundov. She has right to get education, science, be free and to have equal rights with men. He wrote: "don't enlock woman, give her education and training, and not depress her." If one of your, however is rich or poor, want to get married more than one woman government must punish him. M.F.Akhundov not only talked abstract or in theory about the importance of education for Azerbaijani woman. Contrariwise he approached with a letter to the competent bodies for sending his daughter to school.

In the XIX centre, with the female characters M.F.Akhundov expressed concern on rough luck of Azerbaijani women, told about welfare granted to them by their environment and called people for help on community, to understand the importance that women are worthy of being a real citizen and to help them get education.

Today our women hold a high position in our society and its shining example of farsightedness of great philosopher.

Məqalə ADPU-nun yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №16)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 16 may 2013 –cü ildə daxil olmuşdur

XARİCİ ÖLKƏ PSIXOLOQLARININ İDEYA VƏ
NƏZƏRİYYƏLƏRİNİN ƏBDÜL ƏLİZADƏ
YARADICILIĞINDA ROLU

Yeganə Əskərova

ADPU-nun Ümumi psixologiya
kafedrasının fəlsəfə doktoru
programı üzrə dissertantı

E-mail: askerova.yegane@mail.ru

Açar sözlər: ideya və nəzəriyyələr, psixi reallıq, koqnitiv psixologiya, psixoanaliz, humanist psixologiya, introspektiv metod, yaradıcılıq

Ключевые слова: идеи и теории, психическая реальность, когнитивная психология, психоанализ, гуманитарная психология, интроспективный метод, творчество.

Key words: idea and theories, psychological reality, cognitive psychology, humanistic psychology, introspective method, creation.

Psixologiya tarixçiləri göstərir ki, son 150 ildən artıq bir müddətdə psixologiya elmi daim dəyişmiş və yeniləşmişdir. Eyni zamanda bildirirlər ki, hələ də bunu öz-lüyündə tam tərəqqi hesab etmək olmaz. Ona görə də psixologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi nailiyyətlərini göstərmək istəyən tədqiqatçılar psixologiyanın inkişafının fəlsəfə, mədəniyyət, eləcə də cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklərlə bağlı olduğunu qeyd edirlər.

Psixologiya elminin keçdiyi inkişaf yolunu psixologiya tarixçiləri müxtəlif mərhələlərə ayırırlar. Bir çox hallarda dövrləşdirmələr, onların mahiyyəti, baş vermə səbəbləri müxtəlif

mövqelərdən şərh olunur. Müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif ölkələrdə psixologiyanın inkişafı, tədqiqat obyektləri, yaradılan məktəblər (strukturalizm, Vyursburq məktəbi, funksionalizm və s.) həmin ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, onların təsiri, cəmiyyətin inkişafı fonunda araşdırılır. Almaniyanın Leypsiq şəhərində V.Vundtun eksperimental laboratoriyasının yaranmasıyla psixologiya müstəqil elm sahəsinə çevrildi. Eksperimental tədqiqatlar nəticəsində introspektiv axtarışlar gücləndirildi. V.Vundtun laboratoriyasının yaranması psixologiyada yeni bir mərhələ oldu və dünyanın müxtəlif ölkələrində bir-birinin ardınca çoxsaylı labo-

ratoriyalar yaradıldı. Təkcə Rusiyada qısa müddətdə onlarla laboratoriyalar yaradıldı. Kazanda, Xarkovda, Tartuda, Sankt-Peterburqda, Moskvada, Novorossiyskidə və s. yaradılan laboratoriyaları buna misal göstərə bilərik. İntrospektiv metodlarla aparılan tədqiqatlar böyük uğur qazandı, bununla belə ona bəslənən ümidlər tezliklə özünü doğrultmadı. İntrospektiv metodlarla fərdin psixika və şüuru öyrənilirdi və bu sahədə böyük nailiyyətlər əldə edildi. Lakin cəmiyyət həyatının, sənaye və texnikanın sürətli inkişafı yeni yanaşmalar tələb edirdi. Ona görə də psixoloqlar yeni yollar axtarmağa başladılar. R.İ.Əliyev yazır: “XX əsrin başlanğıcında psixologiya elmində böhran vəziyyəti yarandı: introspeksiya metodu gözlənilən nəticəni vermədi, psixi reallığın səciyyəvi cəhətləri müəyyənləşdirilə bilmədi, psixi və fizioloji hadisələrin əlaqəsini tapmaq mümkün olmadı və eksperimental işlərin nəticələri ilə psixologiyanın nəzəri məsələləri arasında kəskin fərq üzə çıxdı” (1, s.12).

XX əsrin əvvəllərində sənayenin, kənd təsərrüfatının, ticarətin sürətli inkişafı ABŞ-ı iqtisadi baxımdan dünya nəhənginə çevirdi. Eyni zamanda I Dünya müharibəsindəki iştirakı və uğuru bu ölkənin hərbi qüdrətini yüksəltdi. Bihevizizm də bu iqtisadi gücün, cəmiyyət həyatı-

nın tələblərindən yarandı və ona xidmət etdi. Bihevizistlərə görə, insanın davranışı üzərində çoxsaylı müşahidələr aparmaqla hər hansı situasiyada onun necə cavab reaksiyası verəcəyini müəyyənləşdirmək olar.

Almaniyada gəştalt psixologiya, psixoanaliz yarandı, inkişaf etdi. Ötən əsrin 50-ci illərindən koqnitiv psixologiya vüsət aldı. Koqnitiv psixologiyanın əsas anlayışı “sxemlər”dir. Koqnitiv psixologiyaya görə, insan beynində hadisə və obyektlər haqqında informasiyalar toplaşır, təhlil edilir, proqramlaşdırılır. Hafizə, təfəkkür, qavrayış və digər idrak prosesləri orqanizmin genetik quruluşu kimi sxemlərlə müəyyənləşir.

XX əsrin ikinci yarısında psixoloqların böyük əksəriyyəti belə bir qənaətə gəldilər ki, psixologiya elmi müəyyən uğurlar qazansa da insanlarda bütöv dünyagörüşünün yaranması, cəmiyyət həyatının inkişafı ilə bağlı bu uğurlar yetərli deyil. Birinci Dünya müharibəsində baş verən fəlakətlər, dağıntılar, iqtisadi böhranlar insanlarda, eləcə də ictimai elmlərdə belə bir fikir formalaşdırmışdı ki, insan təbiəti etibarilə dağıdıcıdır, aqressivdir. Maraqlıdır ki, II Dünya müharibəsində dağıdıcılıq, insan ölümünün nisbəti çox-çox yüksək olsa da ictimai elmlərdə, o cümlədən psixologiyada belə bir konsepsiya meydana çıxdı ki, insan-

lar təbiəti etibarilə xeyirxah və yaradıcıdılar. Bu isə 60-cı illərin əvvəllərində humanist psixologiyanın yaranmasına səbəb oldu.

Humanist psixologiya ABŞ-da yarandı. Onun yaradıcıları Qordon Olport, Abraham Maslou, Karl Roccers, Kurt Levin və digər məşhur psixoloqlar oldu. Humanist psixologiyanın başlıca ideyası ondan ibarət idi ki, insan həyatında başlıca yeri xoşbəxtlik hissi, qorxu və s. tutur. Məlum oldu ki, insana sərbəst seçim imkanı, iradə azadlığı verildikdə o, öz davranışına daha məsuliyyətlə yanaşır, başqa insanlarla münasibətləri dostluq və sevgiyə əsaslanır.

Rusiyada psixologiya elminin inkişafını müxtəlif mərhələlərə ayırırlar. Birinci mərhələyə əsasən XIX əsrin II yarısı və Oktyabr inqilabına qədər olan dövrü aid edirlər. Bu dövr təbii ki, cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklərlə sıx bağlı idi. Həmin dövrü Norveç psixoloqu Per Sauqstad belə xarakterizə edir: “Almaniya və digər Qərbi Avropa ölkələri ilə müqayisədə Rusiya 1917-ci il inqilabınadək aqrar ölkə idi, sənaye zəif inkişaf etmişdi. 1861-ci ildən təhkimçilik hüququ ləğv olunsada kəndlilər iqtisadi cəhətdən mülkədarlardan asılı idilər, aclıq hökm sürürdü. Təbii ki, belə bir ölkənin elminin inkişafı üçün iqtisadi imkanları zəif idi. Çar hökumətinin avto-

ritar rejimi təhsilin də inkişafının qarşısını alırdı. Bununla yanaşı bu dövrdə Rusiyada məşhur yazıçılar, incəsənət adamları, elm xadimləri yetişdi” (2,s.196).

Həmin dövrdə rus alimləri İ.M.Seçenov, İ.P.Pavlov, V.M.Bexterev kimi alimlər dünya şöhrəti qazandılar, dünya elminə töhfələr verdilər.

II mərhələ 1917–1936-cı illəri əhatə edir. Bu dövrdə sovet psixologiya elmi yeni-yeni uğurlar qazandı. Sovet psixologiya elmi heç də boş yerdən yaranmadı, rus psixoloq, pedaqoq və filosoflarının ideya və nəzəriyyələrindən bəhrələndilər və yenisini yaratdılar. Sovet psixologiya məktəbinin məşhur nümayəndələri L.S.Vıqotski, P.P.Blonski, A.N.Leontyev, S.L.Rubinşteyn və b. fəaliyyətə başladılar.

III dövrə 1936-1960-cı illəri aid edirlər. Həmin dövrdə bir sıra gənc, istedadlı psixoloqlar elmə gəldi, psixologiya kafedraları, fakültələri yaradıldı, psixologiya jurnalları nəşr olunmağa başladı.

IV dövr 60-cı illərdən 90-cı illərədək olan dövrü əhatə edir. Stalin rejimi dağıldı, cəmiyyət həyatında yumşalma başladı, qadağan olunmuş sahələrə icazə verildi, Qərbi Avropa psixoloqları ilə əlaqələr quruldu və s. 1966-cı ilin 4–11 avqustunda Moskvada Psixoloqların XVIII Beynəlxalq Konqresi keçirildi. Bu konqres

həmin dövrə qədər keçirilənlərin ən möhtəşəmi idi. Konqresdə 43 ölkədən 3897 nəfər nümayəndə iştirak edirdi.

Konqresin işində Azərbaycan psixoloqları da yaxından iştirak etmişlər. Azərbaycanda elmi psixologiyanın inkişafı sovet psixologiya elminin, xüsusilə rus psixoloqlarının təsiri altında inkişaf etmişdir. Başqa cür ola da bilməz. Azərbaycan psixologiya elmi sovet psixologiya məktəbinin üzvi hissəsi idi. Başqa sözlə, sovet psixologiya məktəbi hansı mərhələlərdən keçmişdisə, hansı ideoloji xətti götürmüşdüsə Azərbaycan psixologiya elmi də onu təkrar etməli idi və edirdi də.

20-ci illərdən başlayan elmi əlaqələr Azərbaycanda psixologiya elminin təşəkkülünə və inkişafına səbəb oldu. 20-ci illərdə Azərbaycanda ali pedaqoji təhsil sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu işə yeni mütəxəssis kadrların cəlb olunmasını tələb edirdi. Bu ehtiyacı ödəmək üçün B.B.Komarovski, A.O.Makovelski və digər psixoloqlar, pedaqoqlar Azərbaycana dəvət olundu. Bundan sonrakı dövrdə Azərbaycan və rus psixoloqları arasında əlaqələr getdikcə genişləndi, elmi məzmun kəsb etdi, şəxsi əlaqələr gücləndi. Bu əlaqələr bir neçə istiqamətdə inkişaf etdirildi. Bura ilk növbədə kadr hazırlığı, konfrans və qurultaylarda birgə

iştirak, rus psixoloqlarının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və s. aid etmək olar.

Ümumilikdə götürdükdə rus psixoloqlarının Azərbaycan psixoloqlarının yaşlı nəslinin, orta nəslin və gənc nəslinin formalaşmasında xüsusi rolu olmuşdur. Təbii ki, sovet psixologiya elmi 30-cu illərdə və 60-cı illərdən sonra Dünya psixologiya elminin tərkibində, onunla vəhdətdə inkişaf etmişdir.

Dünya psixologiya elmində, xüsusilə sovet psixologiya elmində gədən proseslərin Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığına təsiri necə olmuşdur?

Məlumdur ki, yaranan psixologiya məktəblərinin, nəzəriyyələrinin hər biri digərlərinə bu və ya digər şəkildə təsir etmişdir. Elə psixoloqlar olmuşdur ki, əvvəlcə bir psixologiya məktəbinin, daha sonra digər psixologiya məktəbinin nümayəndəsi olmuşdur. Məsələn, Q.Olport, K.Levin, E.Fromm, K.Rocers və başqalarını buna nümunə göstərmək olar. Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığa 50-ci illərin ortalarından başlamışdır. Həmin dövrdə dünyada koqnitiv psixologiya hakim mövqə tutmuşdu. Ə.Ə.Əlizadənin yaradıcılığı da koqnitiv psixologiya ilə başlamışdır. Ə.Ə.Əlizadə özü də bunu etiraf edir: “İlk növbədə təxəyyül sahəsindəki araşdırmalarımı xatırlayıram. Bu araşdırmalarımın kökü koqnitiv psixologiya ilə

bağlı olmuşdur. Görünür, koqnitiv psixologiyanın müəyyən səhifələri 60-cı illərin əvvəllərində, həm də Azərbaycanda yazılmışdır” (3, s. 15).

60-cı illərin əvvəllərində bihevizm öz nüfuzunu və təsirini demək olar ki, tamamilə itirdi. Aparılan tədqiqatlar bihevizmin ciddi şəkildə çatışmazlıqlarını göstərdi. “Geştalt psixoloqlar Leşli və Kox “Stimul” anlayışını tənqid etməyə başladılar. Bundan başqa, insan davranışının “stimul-reaksiya” prinsipi əsasında baş verdiyinə şübhə ilə yanaşılmağa başlandı. Məlum oldu ki, bihevizmist konsepsiya əsasında öyrənmə doğru deyil ” (2, s. 497).

50-ci illərdə bihevizmndən narazılıq ona görə baş verdi ki, bu istiqamət təfəkkürün rolunu heçə endirir. Psixoloqlar belə bir fikrə gəldilər ki, insan şüuru və koqnitiv funksiyalarsız tədqiqatlar dalana dirənir. Elmi araşdırmalar davranış və təfəkkürü vəhdətdə götürmədən heç bir nəticə verməz. İnsanın təcrübə toplayaraq öyrənilməsi özünəməxsus konstruksiyaya, sxemə malikdir. Sxemə isə onlar, motivləri, hiss və maraqları da daxil edirdilər.

60-cı illərdə demək olar ki, əksər tədqiqatların mərkəzində koqnitiv proseslərin öyrənilməsini dayandırdı. Uzun illər koqnitiv proseslərin öyrənilməsini sıxışdıran bihevizmin aradan çıxmasıyla koqnitiv pro-

seslərin öyrənilməsinə güclü maraq yarandı. Qərbi Avropa və ABŞ psixoloqları uşaq psixologiyasına, xüsusilə nitq və koqnitiv faktların öyrənilməsinə xüsusi maraq göstərdilər. Jan Piaje, Albert Bandura və başqalarının tədqiqatlarına diqqət və maraq gücləndi.

Həmin dövrdə Ə.Ə.Əlizadənin yaradıcılığında da koqnitiv istiqamət güclü idi. O dövrdə onun çap etdiyi əsərlərin bəzilərinə diqqət yetirək. Bədii yaradıcılığın bəzi psixoloji məsələləri” (Azərbaycan məktəbi jurnalı, 1958, № 3), “Şagirdlərin şəxslərini öyrənməsi üsulları haqqında” (Azərbaycan məktəbi, 1958, № 9), “Rəsm tədrisinin bəzi psixoloji məsələləri” (Politeknik təlim, 1958, № 3), “Şagirdlərdə yaradıcı təxəyyülün tərbiyəsi məsələsinə dair” (Azərbaycan məktəbi, 1959, № 7), “Şagirdlərin təxəyyül tərbiyəsində analiz və sintez bacarığının formalaşması” (Azərbaycan məktəbi, 1960, № 2) Bütün bunların hamısını özündə birləşdirən “Şagirdlərin yaradıcı təxəyyül fəaliyyətində analiz və sintez proseslərinin xüsusiyyətləri” (1962) mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyası koqnitiv psixologiya üzrə dəyərli iş kimi qiymətləndirilmişdir.

Məlumdur ki, 60-cı illərdə sovet psixologiya elmi hələ dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin psixologiya elmindən təcrid olunmuş vəziyyətdə

idi. Görkəmli alim, psixologiya tarixçisi M.Q.Yaroşevski sovet psixologiya elminin inkişaf mərhələlərindən bəhs edərkən göstərir ki, sovet psixologiya elminin ən çox uğur qazandığı dövr 20–30-cu illər olub. Bu illərdə yaradıcılıq yüksəlişi olub və sonrakı onilliklərə nisbətən daha çox iş görülüb. Bu isə dünya elmi ilə əməkdaşlığın nəticəsi idi. Elə ki, ortaya qalın divar çəkildi, yeni heç nə yaratmaq mümkün olmadı.

Halbuki həmin illərdə dünyada yeni-yeni nəzəriyyələr yaranırdı. Məşhur İsveçrə psixoloqu Jan Pijaj biologiya və məntiqə əsaslanaraq uşaq təfəkkürünün inkişafı nəzəriyyəsini yaratdı. J.Pijajə görə psixi inkişafın əsasını intellekt təşkil edir. Apardığı çoxsaylı eksperimentlərə əsasən o belə qənaətə gəlir ki, dərk etmə səviyyəsi, intellekt uşaqların nitqinə, qavrayış və hafizəsinə təsir göstərir, psixi inkişaf özü isə intellektin inkişaf mərhələlərindən asılıdır. Pijajə görə inkişaf həm də orqanizmin ətraf mühitə adaptasiyasından asılıdır. Ə.Ə.Əlizadə də idrak prosesləri ilə ətraf mühit arasındakı asılılığı qəbul edir. O, bunu şagirdlərin təlim fəaliyyəti əsasında bələdləşmə və öyrənmə kontekstində götürür. Lakin Pijajdən fərqli olaraq yaradıcı təxəyyülün intellektual inkişafa daha güclü təsir göstərdiyini bildirir. Ə.Ə.Əlizadəyə görə, yaradı-

cılıq potensialı hər bir insanda var, lakin bu potensialı reallaşdırma bilənlər yaradıcı ola bilirlər. Bunun üçün isə ilk növbədə stimulye, şərait və iradi səy lazımdır. İradi səy, öyrənmə istəyinin inkişafı üçün isə təlim məqsədləri aydın olmalıdır.

Ə.Ə.Əlizadə yazır: “Təxəyyülün başlıca funksiyası yaradıcılıqla bağlıdır. İnsan yaradıcılıq yoluna özünün müxtəlif qabiliyyətlərinin axarında gəlib çıxır. Bu yolun baş keçidi təxəyyül dünyasıdır. Təxəyyülsüz insanın digər qabiliyyətləri mahiyyət-cə özlərinin yaradıcılıq vüsətini itirirlər” (4,s. 93).

Ə.Ə.Əlizadə təxəyyülün aşağıdakı xüsusiyyət və funksiyalarını səciyyələndirir:

1) fəaliyyət vasitələrinin və onun son nəticəsinin obrazını yaradır;

2) problem situasiyası qeyri-müəyyən olanda, öz davranışını proqramlaşdırır;

3) Bəzən elə obrazlar yaradır ki, onlar insan fəaliyyətini proqramlaşdırmır, onları əvəz edir;

4) obyektin təsvirinə müvafiq olaraq obrazlar yaradır (4, s. 91).

Ə.Ə.Əlizadə təxəyyülü koqnitiv aspektdə şərh edərkən onun birləşdirici funksiyasını önə çəkir və göstərir ki, təxəyyül ali psixi funksiya kimi idrak fəaliyyətində mühüm rol oynayır, hissləri aktivləşdirir.

Ə.Ə.Əlizadəyə görə təxəyyül həm də psixoterapevtik əhəmiyyət

daşır. “İnsan təxəyyül oyunu ilə özünün bir qayda olaraq psixi sađlamlığını qoruyur. Təxəyyül təkcə yaradıcılıq effektləri ilə deyil, həm də psixoterapevtik effektləri ilə insanın həyat və fəaliyyətində xüsusi yer tutur və tutarlı psixoloji müdafiə vasitəsidir” (4,s. 94). Bu y n md   . .Əlizadənin mövqeyi Karl Rocersin fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Ötən əsrin 90-cı illərindən bařla- yaraq  . .Əlizadə yaranmıř imkan- dan bəhrələnərək xarici ölkə psixo- loqlarının tədqiqatlarında daha tez- tez müraciət etməyə bařladı. Onların n z r riyy ləri ilə sovet psixoloqlarının nəzəriyyələrini müqayisə etməyə və bu baxımdan milli x susiyy tl rimiz  uyđun onların řerh etməyə üstünlük verdi. Demək olar ki, əksər kitablarında J.Piaje, C.Xomans, C.Mid, A.Maslou, K.Rocersl  yanařı V.V.Davidov, A.V.Petrovski, L.V.Zan- kov v  bařqaları ilə yanařı  .S.Bay- ramov, M. .Həmzəyev, M.M h rr - mov, F.İbrahimbəyov v  bařqaları- nın adını, tədqiqatlarını qeyd edir.  . .Əlizadə xalq yaradıcılıđına, řair, yazıçı və filosofların əsərlərinə tez-tez müraciət edir və bununla elmi fikirləri, ideyaları bədii, emosional bir dillə çatdırır.

60-cı illərin əvvəllərindən bařla- yaraq yeni bir psixologiya məktəbi – humanist psixologiya yarandı. Bu dövr də psixoloqlar belə bir qənaətə

gəldilər ki, ř xsiyy tin inkiřafı ilə bađlı biheviortl rin yanařmaları qeyri-q na tb xřdir. Biheviortl r ř xsiyy tin inkiřafında daxili amillə- rin rolunu inkar edirdilər, əsas diq- qəti rol davranıřına y n ldirdil r.

Psixoloqlar eyni zamanda psixo- analizin də ř xsiyy tin inkiřafını tam mənası ilə a a bilmədiyini g - r rd l r. Psixoanalitikl r ř xsiyy tin bir sıra keyfiyyətlərinin m qs dy n- l  ř kild  inkiřafının mümkünlüyü- n  inkar edirdilər. Eyni zamanda hesab edirdilər ki, ř xsiyy tin inki- řafı uřaqlıq dövründə bařa çatır. Psixoloqlar isə qəti bir mövqə bildi- rirdil r ki, ř xsiyy t həyatı boyu in- kiřaf edir. Hər iki psixologiya mək- t binin- biheviortizmin v  psixoana- lizin belə bir mövqeyi yeni bir psixologiya məktəbinin yaranmasına təkan verdi. Lakin humanist psixo- logiya birdən-birə yaranmamıřdı. Onun əsas ideyaları 40-cı illərdən və daha əvvəl yaranmıřdı. Q.Olport qeyd edirdi ki, Amerika psixo- logiyası Seçenov, Bine, Freyd v  digər alimlərin yaratdıqlarını inkiřaf etdi- rib, yayıb, sintez edib humanist psi- xologiyanı yaratdı.

Humanist psixologiyanın yaran- ma səbəblərindən biri də cəmiyyət- də, Amerika həyatında yaranan m - hitin təsiri ilə bađlı idi. R.İ. liyev bununla bađlı yazır: “ g r I Dünya müharibəsi insanın aqressiv, qəddar

təbiətini üzə çıxarıb, cəmiyyətdə şok yaradır, insanlarda çarəsizlik və ümid-sizlik formalaşdırırdısa, II Dünya müharibəsindən sonra insanın bu təbiəti ilə yanaşı, maarifçilik, xeyir-xahlıq, humanist təbiəti də meydana çıxdı. İnsanlarda məhz belə cəmiyyətlərə, belə münasibətlərə dərin ehtiyac yarandığı özünü göstərdi. Məlum oldu ki, hətta ekstremal vəziyyətlərdə insanlar öz ləyaqətini, insani keyfiyyətlərini qoruya bilərlər” (5, s. 309).

Humanist psixologiyada şəxsiyyətin cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibəti, eləcə də sosial münasibətin şəxsiyyətə təsiri məsələləri araşdırılmaqla başlandı. Humanist psixologiyanın nümayəndələri (Q.Olport, A.Maslou, K.Rocers, E.Erikson və b.) psixanalizin şəxsiyyətlə mühit arasındakı barışmaz ziddiyyətin olması fikrini qəbul etmədilər. Bununla yanaşı, ünsiyyət məsələlərini şəxsiyyət və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini öyrənərkən psixanalizə də istinad edirdilər.

Ə.Ə.Əlizadənin tədqiqatlarında humanist psixologiyanın problemləri önəmli yer tutur. O, humanistləşdirmədə təhsilin mühüm rolunu qeyd edir və təhsilin humanistləşdirilməsini xüsusi vurğulayır. Bununla bağlı Azərbaycanda iki meyil olduğunu göstərir. Ə.Ə.Əlizadəyə görə, təhsilin humanistləşdirilməsi öz-özlüyün-

də yalnız müəllim-şagird münasibətlərinin humanistləşdirilməsində deyil, məhz təhsilin humanistləşdirilməsindən gedir.

Bu mənada Ə.Ə.Əlizadə məşhur psixoloq K.Rocerslə eyni mövqedən çıxış edirlər. K.Rocers də təhsil problemlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. K.Rocers 50-ci illərin əv-vəllərində özünün orijinal müəllimlik üsulunu yaradır. Onun təlimində başlıca yeri şəxsiyyətyönümlü təhsil tutur. Təhsildə şagirdlərin azadlığı önə çəkilir.

Rocers öyrənmənin iki tipini: düşünərək öyrənmə və düşünmədən öyrənməni ayırır. Düşünərək öyrənmək şəxsiyyət azadlığını, müstəqilliyi, təşəbbüskarlığı artırır. Digəri isə kənardan, təhrikolunma yolu ilə baş verdiyindən şəxsiyyətin inkişafına kömək etmir.

Ə.Ə.Əlizadəyə görə isə təhsilin humanistləşdirilməsi təlim-təربiyənin məzmununun, forma və metodlarının elə qurulmasıdır ki, bu zaman şagirdin şəxsi keyfiyyətlərinin, idrak proseslərinin səmərəli inkişafı üçün əlverişli şərait yaransın. “Təhsilin humanistləşdirilməsi ilk növbədə, şagirdin təlim prosesində bilavasitə inkişaf etdirilməsini, onun inkişafı, özünü bir şəxsiyyət kimi təsdiq etməsi, “özünüreallaşdırması” üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur” (6, s.53).

Ə.Ə.Əlizadə humanistləşdirmə ilə intellektual inkişafın vəhdətdə götürülməsini zəruri sayır. Bunların qanunauyğunluqlarının L.S.Vıqotski, S.L.Rubinşteyn, C.Bruner, Ə.S.Bayramovun tədqiqatlarında elmi şəkildə əsaslandırıldığını göstərir. Fikrini əsaslandırmaq üçün D.Xalperin “Tənqidi təfəkkürün psixologiyası”na müraciət edir: “Əgər biz Amerikada təhsilin səviyyəsini yüksəltmək istə-yiriksə, şagirdlərə elə keyfiyyətlər aşılmalıyıq ki, onlar insanı ağıllı, öyrənən, fikirləşən varlıq edir” (6, s. 61).

Əlbəttə, sovet rejimindən sonra təhsilin yenidən qurulması, yeni pedaqoji təfəkkürün əsasında təşkili xeyli mürəkkəb bir prosesdir. Burada başlıca yerdən birini də təhsilin məzmunu tutur.

“Uzun illərin təcrübəli bir həqiqəti gün kimi aşkarlamışdır: təhsilin məzmununu kosmetik bəzək-düzəklə müasirləşdirmək səmərəsizdir. Onu sistemli şəkildə ancaq bir yolla – fundamental nəzəri-metodoloji və eksperimental araşdırmalar yolu ilə həll etmək mümkündür” (6, s.63).

Təbii ki, təhsilin humanistləşdirilməsində başlıca yeri müəllim-şagird münasibətləri tutur. Ə.Ə.Əlizadə insan münasibətlərini dövrün global problemi kimi qəbul edir. Onun fikrinə görə, insanın psixi sağlamlığı da, əmək məhsuldarlığı da, yaradıcı-

lıq uğurları da bilavasitə onun “sosiolumunun” sosial-psixoloji xüsusiyyətləri ilə, özünəməxsus ziddiyyətləri və qayğıları olan şəxsiyyətlərarası münasibət sahələri ilə bağlıdır.

Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığını təhlil edib qiymətləndirən Ə.T.Baxşəliyev yazır: “Professor Ə.Ə.Əlizadə tədqiq etdiyi problemlərin dərin bilicisidir. Onun təlimlə bağlı ilk tədqiqatları respublikamızda demək olar ki, işlənilməyən təxəyyül problemidir. O, bu əsəri ilə XX əsrdə Azərbaycanda eksperimental psixologiyanın inkişafında öz sözünü dedi” (7, s. 367).

Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığının başlıca qayəsini şəxsiyyətin daxili aləminin öyrənilməsi, ona hörmətlə yanaşılması təşkil edir. Vaxtilə F.Perlz şəxsiyyətin formalaşması barədə belə yazırdı: “İnsan kiməsə oxşamağa çalışdıqda yox, əslində kimdirsə o olduqda şəxsiyyət olur. İnsan məqsədyönlü şəkildə özünü və ya başqasını dəyişdirməyə çalışdıqda yox, əslində kimdirsə o olduqda, ona çalışdıqda şəxsiyyət olur” (8, s. 10).

Ə.Ə.Əlizadənin təhsil, tərbiyə, təlim barədə fikirləri V.A.Suxomlinski, V.F.Şatalov, A.A.Kumanev, Ş.A.Amonaşvili kimi məşhur pedaqoq və psixoloqların nəzəri ideyaları ilə üst-üstə düşür. V.A.Suxomlinski özünün “Sevinc məktəbi”ni yaratmışdı. Onun bütün pedaqoji fəaliy-

yəti şagirdlərin sağlamlığı, fiziki və mənəvi kamilliyi üzərində qurulmuşdu. O, tərbiyənin gözəlliyini təlim və əməkdə, təbiətə müvafiqlikdə görürdü. V.F.Şatalov şagirdlərin adının qarşısına “iki” yazmırdı. Bildirirdi ki, “iki” şagirdi alçaldır, müsbət motivasiyanın qarşısını alır. A.A.Kumaney deyirdi ki, hər bir şagird şəxsiyyətdir. İnsan münasibətləri gözəl olmalıdır. Təlim çətinliyin dəf olunması yox, idraka xidmət edən sevinc mənbəyi olmalıdır. Ş.A.Amonaşvili isə yazırdı: “Mən uşaqları öyrətmirəm, onlarla ünsiyyət qururam”.

Yuxarıda deyilənlərdən də göründüyü kimi Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığı məşhur psixoloqların, psixologiya məktəblərinin uğurlarında, nəzəriyyələrinə istinad edərək inkişaf edib formalaşmışdır. Eyni zamanda sovet psixoloqlarının da bir çoxu Ə.Ə.Əlizadə yaradıcılığını istinad etmiş, ona yüksək qiymət vermişlər.

Azərbaycanda psixologiya elminin inkişafı və uğurlarından bəhs edən Ə.Ə.Əlizadə bu sahədə böyük nailiyyətlər əldə olduğunu göstərir. Müasir dövrdən bəhs edərkən yazır: “90-cı illərdə iki istedadlı psixoloq – B.H.Əliyev və S.İ.Seyidov birdən birə Azərbaycan psixologiyasına işıqlı nəfəs gətirdi. Onlar dünyanın prestijli ali məktəblərinin – Moskva Dövlət Universitetinin və Sankt-Peterburq Dövlət Universitetinin

psixologiya fakültələrinin sayılıb – seçilən məzunları idilər” (9, s. 97).

Bununla da rus psixoloqlarının Azərbaycanda psixologiya elminin inkişafında mühüm xidmətlərini qeyd edir. Rusiya psixologiya məktəbini keçmiş B.H.Əliyev respublikamızda hüquq psixologiyasının, S.İ.Seyidov isə menecment psixologiyasının inkişafında önəmli rol oynamışlar.

“Azərbaycan psixologiyası XXI əsrdə artıq prof. B.H.Əliyevin simasında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında və prof. S.İ.Seyidovun simasında isə Azərbaycan Milli Məclisində təmsil olundu. Bu, Azərbaycan psixologiyası tarixində görünməz hadisə idi” (9, s. 98).

Professor Ə.Ə.Əlizadə təəsüflə qeyd edir ki, əvvəlki illərdə Azərbaycan psixologiyası dünya psixologiyasında hələ də layiqincə təmsil olunmayıb. Halbuki Azərbaycan psixoloqları Şərqi psixologiyasının nəzəri-fəlsəfi qaynaqlarına istinad etməklə dünya arenasına çıxmağa bilirlər. Məsələn, İbn-Sinanın psixodiagnostik yönümlü eksperimentləri öz dövründə aktual idi. Lakin psixoloqlarımız bu yöndə konseptual axtarışlar aparmadılar. Sufizmin psixoloji konsepsiyası araşdırılırsa dünya psixologiya elmi bunu maraqla qarşılayar.

Ə.Ə.Əlizadə gürcü psixologiya məktəbinin dünya sahəsinə çıxma bil-

diyini, D.İ.Uznadzenin tədqiqatlarının dünyada qəbul edildiyini bildirir və təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, Azərbaycan psixologiyası dünya səhnəsinə çıxma bilməmişdir. O, Bunun da bir çox səbəblərini göstərir: “D.İ.Uznadze Tbilisidə Gürcüstan Elmlər Akademiyası sistemində keçmiş SSRİ-də üçüncü psixologiya institutu təsis edəndə, bizim psixoloqlar nə qədər təəccüblü olsa da ali məktəblərin qiyabi fakültələrində oxuduqları “bənərsiz” mühazirələrlə ağızdolusu fəxr edirdilər” (9, s.101).

Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, geciksək də, bu gün qüdrətli Azərbaycan psixoloqları dünya səhnəsinə çıxma bilirlər. Bunun üçün ilk növbədə, dünya təcrübəsi öyrənilməli, eksperimental laboratoriyalar, elmi-tədqiqat mərkəzləri yaradılmalıdır. Görkəmli psi-

xoloqların əsərləri dilimizə tərcümə olunaraq ali məktəblərin kitabxanalarına verilməlidir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan psixologiya elmi özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. İndi xarici ölkə psixoloqlarının tədqiqatları ilə tanış olmaq imkanları xeyli genişlənilib. Azərbaycan psixologiya elminin dünya psixologiya elminə inteqrasiya etmək imkanı yaranıb.

Təxminən 50 il bundan əvvəl üç məşhur tədqiqatçı-məntiqçi, biolog və psixoloq J.Piaje, filosof B.M.Kedrov və psixoloq A.N.Leontyev psixologiyanı elmlərin təsnifatının mərkəzi kimi dəyərləndirmişlər. Azərbaycan psixologiyasının uğurlarını yalnız və yalnız dünya psixologiyasının inkişaf meyilləri ilə qiymətləndirməliyik.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.İ. Psixologiya (Dərs vəsaiti) Bakı: Nurlan, 2008, 352 s.

2. Рубцов В.В. Роль кооперации в развитии интеллекта / Вопросы психологии, 1980, №4, с. 78-89.

3. Əbdül Əlizadə. 70. Pak insan-böyük alim. Bakı: ADPU, 2002, 110 s.

4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 364 s.

5. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 384 s.

6. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı: Adiloğlu, 2001, 161 s.

7. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı: Nurlan, 2007, 528 s.

8. Бенссер А.Р. Парадоксальная теория изменений. Психологическая газета, 2001, №9, с. 10-13

9. Əliyev R.İ., Əmrahlı L.Ş. Azərbaycan psixologiyasının korifeyi – Əbdül Əlizadə. Bakı: MBM, 2009, 124 s.

**ВЛИЯНИЕ ИДЕЙ И ТЕОРИИ ЗАРУБЕЖНЫХ
ПСИХОЛОГОВ К ТВОРЧЕСТВУ
ПРОФ.АБДУЛА АЛИЗАДЕ**

АБСТРАКТ

В статье рассказывается о первой психологической лаборатории в мире и в России, и о развитии и распространении интроспективных методов. Подчеркивается, что в начале XX века не оправдались возложенные надежды на интроспективные методы. В статье комментируются объективные причины этого. В статье рассказывается также о причинах появления психоанализа, когнитивной психологии и гуманитарной психологии. В том числе, в статье отражено появление и развитие советской психологической школы.

В статье исследуется о роли творчества проф. А.А.Ализаде при развитии азербайджанской психологической науки, о влиянии идеи и теории зарубежных психологов к его творчеству.

**FOREIGN PSYCHOLOGIST'S THOUGHTS AND
IDEAS' IMPACT TO THE A.ALIZADE'S
CREATIVE WORK**

ABSTRACT

In this article it is spoken about creation of the first psychological laboratory and creation of the Russian psychological laboratory and development of introspective method. It is showed that there is great expectation from this method but it didn't come true. The reasons are explained in this article. At the same time this article deals with the creation of psychoanalysis, cognitive psychology, and humanistic psychology. In addition there is also information about creation of the Soviet psychology school and its development.

In this article it is also investigated the role of A.A. Alizade in development of Azerbaijan psychology, thoughts of foreign psychologists and theories.

Məqalə ADPU-nun Pedaqogika və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)
Rəyçi Ə. S. Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 11 may 2013-cü ildə daxil olmuşdur

ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN ƏXLAQİ-PSIXOLOJİ GÖRÜŞLƏRİ

Fuad Bayramov

ADPU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: *əxlaq, insan təbiəti, xasiyyətlər, etika, əxlaq psixologiyası, insaf, tənbel, təcrübə və bilik*

Ключевые слова: *Нравственность, человеческая натура, характеры, этика, нравственная психология, совесть, ленивый, опыт и знания*

Key words: *Morality, human nature, character, ethics, moral psychology, conscience, lazy, experience and knowledge*

A. Bakıxanov öz görüşlərinə də bunu əsas götürür ki, əxlaq məsələlərinin qoyuluşunda və həllində yalnız dini kitablar kifayət deyildir. Bundan əlavə dünyanın qabaqcıl filosoflarının və mütəfəkkirlərinin bu sahədə apardıqları tədqiqatları da dərinlən öyrənmək lazımdır. O, “Təhziübül-əxlaq” əsərinin girişində yazır: “Mən aciz Abasqulu Qüdsi təxəllüs, bakılı, Mirzə Məhəmmədxan oğlu, 1248-ci hicri ilində istədim ki, dini kitabların, xalqların görkəmli adamlarının, islam, yunan və Avropa filosoflarının əsərləri üzərində apardığımı bir neçə tədqiqatı, əqli tətbiqlərdə toplayaraq, bir müxtəsər kitabça təltif edəm” (1, s.40).

Azərbaycan filosofu Z.Göyüşov A.Bakıxanovun etik görüşlərini hərtərəfli təhlil edərək göstərir ki, A.Bakıxanov kainata müxtəlifliyin birliyi kimi baxır, hərəkət və inkişafı dünyanın özü kimi sonsuz hesab edir.

Buna görə də onun nəzərincə dünyada inkişaf və dəyişilmə qanunauyğunluq daxilində bir-birilə əlaqəli surətdə gedir. “Varlıqda yoxluq yoxdur. Biz təgyir tapmağa və bir haldan başqa hala keçməyə yoxluq adı vermişik. Bütün şeylər bir şəkildən başqa bir şəkə girmək üçün həlak olur. Yalnız eyni varlıqdan ibarət olan, onun özü olduğu kimi qalır. Belə ki, aləmin bütün fərdlərində bu mütləq aləmin fərdləri olan aləmlərdə bu qayda vardır. Onların doğulmalarına başlanğıc, ölmələrinə isə qiyamət deyilir... Lakin bu dəyişiklik mütləq aləmin intizamı dairəsindən kənara çıxmaz. Münəccimlərdən bir parası bu əqidədədirlər ki, sabit ulduzlar hamısı günəşlərdir. Onlardan başqa da kəh-kəşanda sabit ulduzlar olduqca çoxdur. Demək o günəşlərin hamısının səyyarələri vardır. Hər səyyarə bir aləmdir. Bizim aləmimiz də həmin səyyarələrdən biridir...” (1, s.42)

Daha sonra müəllif qeyd edir ki, bu fikirlər aydın surətdə göstərir ki, A.Bakıxanov ümumi təbiət hadisələrini izah edərkən çox zaman doğru, elmi mövqedə durmuş və bəzən də Allahla təbiəti eyniləşdirmişdir. Onun zənnincə “ziddiyyətlərin toplandığı yer olan aləm səbəblərin varlığına bağlıdır. Yəni onun cüziləri bir-birinə xüsusi rabitə ilə bağlıdır. Bütün bu ziddiyyətlər xasiyyət cəhətdən müxtəlif olmalarına baxmayaraq, ixtisas cəhətdən ayrılmazdırlar”. Buna görə də insanlar hadisələrin əsl səbəblərini öyrənməyə və bundan əqli nəticə çıxarmağa çalışmalıdırlar. (1, s.44).

Bir məsələni qeyd etməliyik ki, əxlaqi inkişaf haqqındakı təsəvvürlərə A.Bakıxanovun başqa rəkursdan baxması həmin dövrdə əxlaqi inkişaf haqqındakı təsəvvürlərin müxtəlif yönündə şərhilə əlaqədardır. Məlumdur ki, bütün bu cəhətləri özündə əks etdirən etika terminini elmə Aristotel gətirmişdir. Onun fikrincə, mənəviyyət spesifik əxlaqi məzmunu özündə əks etdirən və bu aspektdə qiymətləndirilən kütləvi davranış tərzidir. Aristotel bu məsələləri şərh edərkən xeyirxahlıq və bədxahlıq terminlərindən istifadə edir (2, s. 43).

A.Bakıxanovun nöqtəyi-nəzərincə dünya insandan asılı olmayaraq dəyişdiyindən insan təbiəti də dəyişir. Dünyadan əlahiddə bir şey olma-

yan, aləm cüzlərinin ən şərəfətli olan insan dünyada, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin təsirinə məruz qalmaya bilməz. A.Bakıxanova görə insanın təbiəti “...daima dəyişməkdə və həvayi-nəfs təbəddülatdadır”. Buna görə də insanlar heç bir halda təqliddən kənara çıxmağa qadir deyillər. O, insanı daimi və “ən qadir təqlidçi” adlandırır. Burada A.Bakıxanovun fikirlərinə münasibət bildirərək qeyd etmək istərdik ki, müxtəlif psixoloqların fikrincə insanın əxlaqi davranışı məhz bir sıra vasitələrlə yanaşı təqlid etmə yolu ilə də formalaşır. Bu fikirlər A.Bakıxanovun yaşadığı dövrdən 50-100 il sonra söylənilmişdir. Məhz A.Bakıxanovun əxlaq tərbiyəsinə belə ümdə və perspektivli yanaşması onun dahiliyini sübut edən amillərdəndir.

A.Bakıxanov insan təbiətinin dəyişkənliyi və xarici mühitin təsirinə məruz qalması haqqında fikrinə istinad edərək belə bir diqqətəlayiq nəticə çıxartmışdır ki, insanın əxlaq normaları nisbi xarakter daşıyır. Müxtəlif şəraitdə və müxtəlif dövrdə yaşayan xalqların əxlaqi baxışları və təsəvvürləri də müxtəlif olur. O, öz fikrini misallarla izah edərək yazır: “Məsələn, bir ölkənin əhalisi öz məmləkət və milətinin qayda-qanununu və yaşayış yollarını bilməyirlər. Başqa məmləkətin əhalisi isə özləri üçün bam-başqa adət və qanun

seçdiklərindən, onları bu səbəbə töhmətləndirirlər. Qəribə burasıdır ki, hər iki tayfa haqlı olduqlarını iddia edərək öz adətləri ilə fəxr edir. Bir çox işlər, bir tayfanın yanında yaxşı iş hesab olunur. Məsələn, itə, pişiyə və başqa bu kimsələrə sitayiş edənlər, Allahın birliyinə inanan adamı kafir hesab edirlər. Bizim əsrimizin özündə belə İranda adət olan şey Avropada pis görünür, Avropa qitəsində bəyənələn iş ərəblərdə pis hesab olunur. Hətta bir ölkənin özündə də almanları ingilislər bəyənirlər və ispaniyalıların adətini fransızlar qəbul etmirlər”. (3, s.43)

A.Bakıxanovun insanların əxlaqının müxtəlifliyi və dəyişkənliyi haqqında fikirləri bir sistem halındadır. Onun zənnincə “İnsanlar şəkil və simaca bir-birindən fərqli olduqları kimi, əxlaqca da müxtəlifdirlər. Dünyada iki nəfər tapılmaz ki, onların əxlaqı bir-birinə oxşasın, hər kəsin hər işdə əlahiddə rəyi vardır”. (3, s.42).

A.Bakıxanov insanın xasiyyətlərini fitri və kəsb edilən xasiyyətlərə bölərək, hətta çətin olsa da fitri xasiyyətlərin də xarici təsir nəticəsində dəyişməsinin mümkünlüyünü iqrar etmişdir.

A.Bakıxanovun etikasında insanın bütün mənəvi aləmi, o cümlədən əxlaq haqqında təsəvvür və anlayışları insan yaşa dolduqca, bilik və təc-

rübə əldə etdikcə bunların bilavasitə təsiri altında dəyişib formalaşır. “İnsanın xasiyyəti iki növdür. Biri təbiətin verdiyi fitri xasiyyət, o biri isə kəsb edilən xasiyyətdir ki, elm və adətlər səbəbi ilə əmələ gəlir. Fitri xasiyyəti rədd və ya qəbul etmək çətinidir. Əgər mümkün olsa da bunun üçün çox riyazət və zəhmət çəkmək lazımdır. Kəsb edilən xüsusiyyəti isə ilk vaxtlarda az bir səylə rədd və ya qəbul etmək mümkündür. Lakin, getdikcə bu kəsb edilmiş xasiyyət möhkəmlənir və “adət ikinci xasiyyətdir” dedikləri kimi, məcazda elə kök salır ki, fitri xasiyyət kimi olur” (4, s.48).

A.Bakıxanovun əxlaqın dəyişkənliyi və xarici ictimai mühitin insan əxlaqına təsiri haqqında bu fikirləri yalnız islam ilahiyyatçılarının anadangəlmə əxlaq haqqındakı ehkamlarına qarşı deyil, habelə mütləq, əbədi, dəyişməz əxlaq prinsiplərinin mövcudluğunu iddia edən əxlaq nəzəriyyəçilərinə qarşı çevrilmişdir.

A.Bakıxanova görə insan öz ağlına müəyyən hədd qoyub deyə bilər ki, daha mən hər şeyi bilirəm. Çünki insanın dünyada dərk etməli olduğu çox şeylər vardır. Kim daha öz bilik və təcrübəsini artırmağa ehtiyac hiss etmirsə, o, nadandır, ağılca yetkinləşməmişdir. Öz biliyinə həddindən artıq inanmaq cəhalət əlamətidir.

A.Bakıxanov qeyd edirdi ki, eyni zamanda təcrübə və bilik sahibləri də öz ağıl və elmlərini tam kamil hesab etməyib, daimi təkmilləşməyə səy etməlidirlər. Təcrübə və elm sonsuzdur, ona görə də əldə etdikləri biliklə lovğalananlar çox zaman əxlaqsız hərəkətlər edə bilirlər, cahillər isə dəyişərək, ağılını artıraraq yaxşı, bəşəriyyət üçün xeyirli iş görə bilirlər. “Adamların söz və işlərini, onların istedad və bilik dərəcələrini nəzərdə tutmaqla demək olmaz ki, filankəs ağıllıdır, bu işi görməz və ya o ağılsızdır, bunu bacarmaz. Çox zaman ağıllılardan elə iş baş verir ki, cahillər onu etməyi özlərinə ar bilirlər, eyni zamanda nadan adam elə bir iş görür ki, ağıllılar ona heyran qalırlar”.

A.Bakıxanov məsləhət görür ki, “elm və kamalımızın nöqsanları olduğunu və həyavü-həvəsimizin həddini aşdığını bildikdən sonra, insan gərək öz elm və etiqadına arxayın olmasın. İşin dal-qabağını dərin düşünmədən ona əl atmasın; əqli təhqiqatını, dünyanın böyük adamlarının və xalqlarının görkəmli alimlərinin rəyləri ilə tətbiq etsin və ümumin faydasına olan işi qəbul etməkdən utanmasın. Çünki bizim heç bir işimiz təqlidsiz olmamalıdır, heç olmazsa pisliyə və zərərə səbəb olan işə deyil, ümumin faydasına olan iş təqlid edilsin”.

Azərbaycan filosofu Z.Göyüşov A.Bakıxanovun əxlaqi fikirlərini tədqiq edərkən yazır: “A.Bakıxanovun etikasının mərkəz məsələlərindən biri xoşbəxtlik – afiyət əldə etmək haqqında nəzəriyyədir. Onun nəzərinə insanların gördükləri bütün işlərdə son məqsəd xoşbəxtlik əldə etməkdən ibarətdir. Bilik və elm əldə etmək, çalışmaq, başqaları ilə ünsiyyətdə olmaq və i.a. işləri görərəkən biz həmişə xoşbəxtliyə doğru can atırıq. Əxlaqi saflaşdırma-ğa çalışarkən də bizim güddüyümüz məqsəd xoşbəxtlikdir. Lakin bəla burasıdır ki, bir sıra səbəblər üzündən biz xoşbəxtliyin nədən ibarət olduğunu və ona çatmaq yollarını çox vaxt düzgün müəyyən edə bilmirik. Bunun nəticəsində arzu və istəklərimiz yerinə yetirilməmiş puç olub gedir”. (1, s.45)

A.Bakıxanova görə xoşbəxtliyin meyarı “qəlbin rahatlığıdır”, şadlıqdır. Nə vaxt ki, insan qəlbən sakitdir, rahatdır, heç bir şeydən narahat deyildir, heç şey onu kədərləndirmir, hirsəndirmir, onda o xoşbəxtkdir, əksinə, o narahatdırsa, kədərlidirsə, tez-tez hirsələnirsə, onun nə qədər çox var-dövləti və rütbəsi olsa da, onu xoşbəxt adlandırmaq olmaz. A.Bakıxanova görə xoşbəxtlik şadlıqla gəlir, şadlıqla da gedir. Əgər sən hətta xəstəlik zamanında və ya zindanda yatdığıın zamanda şadlanırsan

sansa, bu sənin üçün xoşbəxtlikdir. (1. s.45-46).

A.Bakıxanovun nəzərində işdən boyun qaçıran ümumi aləmin nizamını pozur. Tənbəl adam cəmiyyətin boynunda yüküdür. O, tənbəlliyi ən pis və alçaq əxlaqi sifətlərdən biri kimi qiymətləndirmişdir. “Tənbəl zahirdə böyük eyiblər kimi nəzərə çarpmazsa da, əsl həqiqətdə hamısından pisdir. Çünki tənbəl adam yaradılışın səbəblərindən qafil olmuşdur. Onun varlığından gözlənən xeyir puç olur. Onun məişəti başqalarının boynunda ağır yük olur. O cansız cisimlərdən də pisdir. Çünki daş və palçıq heç olmazsa tikintin işlərində gərəkdir”. (3, s.51).

A.Bakıxanova görə insaf insanın öz daxilində olan və onun hərəkət və davranışlarına daim nəzarət edib qiy-

mət verən hakimdir. “İnsaf qəlbin incəliyindən doğduğu üçün insafly adam daşürəkli ola bilməz və ayağını etidal cızığından kənara qoymaz. Çünki zülm etmək onun təbiətinə uyğun olmaz”. Lakin A.Bakıxanov qeyd edir ki, “...insaf özbaşına deyildir. O, əqlin dərketmə qabiliyyətinə möhtac olsa da, çox vaxt xalq arasındakı adətə bağlıdır, yəni hər bir kəs hər hansı bir tayfanın içərisində yaşayırsa yaşasın, onların adətlərinin ziddinə hərəkət etməyi pis bilər və insafly razı olmaz”. (1, s.543.).

A.Bakıxanov bu məsələdə insafly zümlə qarşılaşdırır və göstərir ki, insafly adam heç vaxt zülmkar olmaz, özünə rəva görmədiyi zülmü başqasına da rəva görməz. Çünki insaf ədalətdən ayrılmazdır. Ədalət isə hər yerdə və hər şəraitdə zülmü inkar edir.

Ədəbiyat:

1. Göyüşov Z.B. Azərbaycan mariffçilərinin etik görüşləri. Bakı: Azərnəşr, 1960, 206 s.

2. Ярошевский М.Г. История психологии. Москва, Мысль, 2001, 463 с.

3. Göyüşov Z.B. Fəzilət və qəbahət. Bakı: Azərnəşr, 1972, 468 s.

4. Bakıxanov A.A. “Gülüstanı-İrəm” tərcümə edən M.Sultanov. Bakı Gənclik 1982, 96 s.

5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Питер, 2000, 704 с.

6. Богданова О.С. Этические беседы с подростками. Москва, 1987, 190 с.

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ А.БАКИХАНОВА

АБСТРАКТ

А.Бакиханов оказал серьезное влияние на формирование этических взглядов просветителей второй половины XIX века новаторскими (прогрессивными) идеями и практической деятельностью.

Несмотря на разногласия в некоторых вопросах, изучаемые нами просветители эпохи использовали богатый идеями материал, оставленный А.Бакихановым.

Между этическими встречами просветителей второй половины XIX века, а также их предшественников и этическими встречами А.Бакиханова существует неразрывная наследственная связь.

Следует отметить, что идея нравственного развития, нравственного развития, что период А.Бакиханова разными углами смотреть на разнообразие образов, связанных с интерпретацией направления. Известно, что все эти аспекты термина отражает этика Аристотеля принес науку. По его словам, моральный содержание конкретной духовности измеряется в этом аспекте отражает и поведение.

Этика, чрезвычайно богатая просветительскими и гуманистическими идеями А.Бакиханова, послужила делом улучшения материально-культурного благосостояния нашего народа и для своей эпохи несла несомненно новаторский характер.

A.BAKIKHANOV'S MORAL-PSYCHOLOGICAL VIEWPOINTS

ABSTRACT

A.Bakikhanov had a serious impact on the formation of ethical views of enlighteners of the second half of the XIX century by his innovative (progressive) ideas and practical activities.

Despite differences on some issues, studying by us enlightenments of the era used a rich with ideas material left by A. Bakikhanov.

Between ethic meetings of enlighteners of the second half of the XIX century, and also their predecessors and ethical meetings of A. Bakikhanov are inextricably inherited link.

Should be noted that the idea of moral development, moral development, that period of A.Bakikhanov different angles to look at a variety of images associated with the interpretation of direction. It is known that all these aspects of the term reflects the ethics of Aristotle brought science. According to him, the moral content of a specific spirituality measured in this aspect of reflecting and behavior. Aristotle uses the terms malicious joy of goodness and comment on these issues while.

Ethics, extraordinarily rich with educational and humanistic ideas of A. Bakikhanov, has served at the improvement of material and cultural well-being of our nation and for its era carried doubtless innovative character.

Məqalə ADPU-nun yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №10)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 15 aprel 2013-cü ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.),
Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.), Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisənziya: AVN№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Formatı 70x100 1/16. Fiziki çap vərəqi: 8,5.

Tiraj: 300. Sifariş 26.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2013

